

تداوم و تحول در ادبیات دعای امامیه: مصباح المتهدج شیخ طوسی

۶۵-۱۰۴

چکیده: با تألیف مصباح المتهدج (بین سالهای ۴۴۱/۴۴۴ تا ۴۶۷ ق) دوره جدیدی در ادبیات دعایی امامیه آغاز می‌شود. ویژگیهای کتاب مصباح المتهدج یعنی جامعیت، تجویب نوآورانه و اتقان آن، و نیز اعتبار و اهمیت شخصیت شیخ طوسی (۴۶۰ ق) سبب شد از جنبه‌های مختلف توجه علما و دانشمندان امامیه به این کتاب جلب شود و قبول عام یابد. بدین ترتیب کتاب یا به عبارت دیگر قرائتی معیار از میراث دعایی پراکنده شیعه عرضه شد.

مصباح المتهدج مهمترین و معتبرترین دعانامه شیعی است و همه کتابهای نوشته شده در ادبیات دعای امامیه پس از آن به صورت مستقیم یا غیرمستقیم وامدار آن هستند. در این مقاله نخست تأثیر تألیف مصباح المتهدج در حوزه ادبیات دعا بررسی شده است. سپس درباره زمینه‌ها و انگیزه تألیف، نام دقیق کتاب، هویت مهدی الیه، تاریخ تألیف و تحریرهای مصباح المتهدج به تفصیل بحث شده است. آن گاه با بررسی نسخه‌ها و نگارشهای پیرامونی و ترجمه‌های کهن، سیر گسترش و تداول این کتاب تا قرن نهم هجری گزارش شده است. شواهدی نیز از تأثیر این کتاب بر مجامیع دعایی سایر مذاهب مانند شافعیان و زیدیه ارائه شده است.

همچنین به ضرورت بررسی تاریخ تألیف مصباح المتهدج، بحثی درباره تاریخ تألیف آثار دیگر شیخ طوسی مطرح شده است.

کلیدواژه: شیخ طوسی، مصباح المتهدج، دعا، امامیه، ادبیات دعای امامیه تا قرن نهم.

Continuity and Evolution in the literature of Imamiya Supplication: Miṣbāḥ al-Mutuḥajid by Sheikh Ṭūsī

Seyyed Mohammad Hossein Hakim

Abstract: With the writing of Miṣbāḥ al-Mutuḥajid (between the years 441 444/and 447 AH), a new era in Imamiya supplication literature begins. The characteristics of Miṣbāḥ al-Mutuḥajid, i.e. its comprehensiveness, innovative chaptering and its proficiency, as well as the credibility and importance of Sheikh Tusi (460 AH) caused the attention of Imamiya scholars to be drawn to this book from various aspects and it was widely accepted. In this way, the book or in other words a standard reading of the scattered Shiite prayer heritage was presented.

Miṣbāḥ al-Mutuḥajid is the most important and most reliable Shiite prayer book, and all the books written in Imamiya prayer literature after it are directly or indirectly indebted to it. In this article, at first, the influence of Miṣbāḥ al-Mutuḥajid's authorship in the field of prayer literature has been examined. Then, the context and motivation of the author, the exact name of the book, the date of authorship and the different scribing of the book have been discussed in detail. Then, by examining the manuscripts and old translations, the course of expansion and circulation of this book until the 9th century has been reported. There are also pieces of evidence of the influence of this book on the prayer collections of other schools of thought such as Shafi'i and Zaidiyyah.

Also, due to the necessity of examining the date of writing of Miṣbāḥ al-Mutuḥajid, a discussion has been raised about the date of creation of other works of Sheikh Tusi.

Keywords: Sheikh Tusi, Miṣbāḥ al-Mutuḥajid, supplication, Imamiya, literature of Imamiya prayer until the 9th century.

الاستمراريّة والتطوّر في أدبيّات أدعية الإماميّة:
مصباح المتهجّد للشيخ الطوسي
السيد محمّد حسين الحكيم

الخلاصة: مع تأليف الشيخ الطوسي لكتاب مصباح المتهجّد (بين سنتي ٤٤١ / ٤٤٤ - ٤٤٧ هـ) بدأ عهد جديد في أدبيّات الدعاء لدى الإماميّة. فقد كان لما امتاز به كتاب مصباح المتهجّد من صفات الجامعيّة والتبويب المبتكر والإتقان، مضافاً لما لشخصيّة الشيخ الطوسي (٤٦٠ هـ) من الاعتبار والأهمنيّة، أثرهما في جلب اهتمام علماء الإماميّة ورجالهم إلى هذا الكتاب من زوايا مختلفة جعلته يحظى بالقبول العامّ الواسع. وهذا الكتاب يمكن وصفه بعبارة أخرى على أنه قراءة نموذجيّة جامعة لما توارثته الشيعة من الأدعية المتناثرة.

إنّ كتاب مصباح المتهجّد هو أهمّ كتب الأدعية الشيعيّة وأكثرها وثوقاً، وكلّ الكتب التي ألّفت بعده في أدبيّات الأدعية الشيعيّة مدينة له بصورة مباشرة أو غير مباشرة.

وهذه المقالة تبدأ بالبحث في تأثير تأليف مصباح المتهجّد في دائرة أدبيّات الأدعية. ثمّ تنتقل للحديث بالتفصيل عن خلفيّات التأليف ودواعيه، والإسم الدقيق للكتاب، وهويّة المهدى إليه، وتاريخ تأليف مصباح المتهجّد وتحريراته المختلفة.

وهنا ومن خلال الحديث عن النسخ المختلفة للكتاب وما كتب حوله وترجماته القديمة يستعرض المقال مسيرة انتشار وتداول هذا الكتاب حتّى القرن التاسع الهجري. كما يتحدّث عن تأثير الكتاب على المجاميع الدعائيّة لسائر المذاهب كالشافعيّة والزيديّة.

وانطلاقاً من ضرورة البحث عن تاريخ تأليف مصباح المتهجّد يقدّم المقال بحثاً عن تاريخ تأليف مؤلّفات الشيخ الطوسي الأخرى. المفردات الأساسيّة: الشيخ الطوسي، مصباح المتهجّد، الدعاء، الإماميّة، أدبيّات الدعاء لدى الإماميّة حتّى القرن التاسع.

کتاب مصباح المتهجد پرازجرتین و مهمترین و معتبرترین دعانامه شیعی است؛ به صورتی که همه کتابهای نوشته شده در ادبیات دعای امامیه بعد از آن به صورت مستقیم یا غیرمستقیم وامدار آن هستند. این سخن محدث نوری در عین کوتاهی به درستی جایگاه این کتاب را در ادبیات دعای امامیه نشان می دهد: «کتاب المصباح کاسمه صار علماً بین العلماء و قدوة لجملة من المؤلفات»^۱.

متون دعایی شیعی پیش از شیخ طوسی (۴۶۰ق)، کتابهای جامعی نبودند و معمولاً دعاهای یک امام یا یک موضوع یا زمان خاص را در بر می گرفتند.^۲ شماری از آنها هم نظم و ترتیب مشخصی نداشتند. اما شیخ طوسی در مصباح المتهجد بنیان جدیدی پی افکند و کتاب جامعی شامل مجموعه ادعیه و عبادات یک سال قمری کامل تدوین کرد که پیش از آن بی سابقه بود. خود او در مقدمه مختصر مصباح المتهجد به هر دوی این نکات اشاره می کند و کتابش را هم از لحاظ جامعیت و هم از لحاظ تبویب می ستاید: «جمعته فی من العبادات و مختار الأدعية ما لا یکاد یوجد فی کتاب مصنف و لا فی مجموع مؤلف، لأنی جمعتها من مواضع متفرقة و مظان متباعدة، و کان ذلك غاية الأمانة لمن اراد هذا الجنس و مال الی هذه الطريقة»^۳.

بدین ترتیب او میراث دعایی پراکنده شیعه را در قالب کتابی جامع و منظم تدوین و به طبقه بعد از خودش منتقل کرد. مانند همان کاری که با سایر آثارش در حوزه های حدیث و تفسیر و کلام و فقه و رجال انجام داد؛ یعنی قرائتی معیار از عقاید و میراث امامیه عرضه کرد.

تأثیر تألیف مصباح المتهجد در حوزه ادبیات دعا با تألیف کتب اربعه در حوزه احادیث فقهی قابل مقایسه است. به همان سان که تألیف کتب اربعه سبب شد که سایر اصول و مصنفات و کتب حدیثی فقهی علمای امامیه متقدم مورد بی توجهی قرار بگیرد و در نتیجه به مرور از دایره استنساخ و نقل و اجازه و توجه خارج شود؛ مصباح المتهجد نیز باعث شد قسمت عمده کتب دعایی تألیف شده پیش از آن به همان سرنوشت دچار شود.^۴

همچنین همچون آرا و آثار فقهی شیخ طوسی که تا قریب دو قرن بر حوزه های علمی شیعه مسلط بود و فقهای بعدی مقلدان آن محسوب می شدند، مصباح المتهجد نیز تا زمان ابن طاووس (۶۶۴ق) متداولترین کتاب دعای امامیه محسوب می شد. در این فاصله هیچ کتاب دعای مهمی تألیف نشد

۱. خاتمة مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۱۷۹.

۲. برای فهرستی از متون دعای شیعی که پیش از شیخ طوسی نوشته شده بودند و گزارشی درباره انواع آنها رک: الشیخ النجاشی: دراسة فی السیرة و العقیدة، ص ۳۸۲-۳۸۷؛ «گونه ها، سیر نگارش و انگیزه های تألیف کتب ادعیه در پنج قرن نخست بر اساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی».

۳. مختصر مصباح المتهجد، ص ۸۵-۸۶.

۴. محمدتقی شوشتری از همین زاویه به شیخ طوسی انتقاد کرده است که تبویب و جامعیت کتابهای او سبب اندراس کتب متقدمین و محروم شدن از فوائد آنها شد. رک: قاموس الرجال، ج ۹، ص ۲۰۹.

و آثار نوشته شده هم قبول عام نیافت.

شیخ آقا بزرگ تهرانی کم تعداد بودن کتب دعا در فهرست منتجب الدین رازی (۵۰۴- زنده در ۶۰۰ق) را گواهی بر رواج و اهمیت مصباح المتهجد در قرون پنجم و ششم می‌داند.^۵ در واقع با وجود کتاب مصباح المتهجد مخاطبان نیازی به تألیفی جدید در این موضوع احساس نمی‌کردند. از همین روست که کتب دعایی نوشته شده در این دوره یا از بین رفته‌اند یا از آنها تنها نسخه‌های محدودی باقیمانده است. و این هر دو نشانه‌های عدم تداول این کتابهاست. در حالی که از همین زمان نسخه‌های کهن متعددی از مصباح المتهجد باقیمانده است.

بدین ترتیب مصباح المتهجد بر آثار نوشته شده در حوزه دعای امامیه، پیش و پس از خود تأثیری قاطع و ماندگار داشت. این تأثیر تا پیش از تألیف و تکثیر آثار ابن طاووس (۶۶۴ق) و ابراهیم بن علی کفعمی (۹۰۵ق) مستقیم بود و بعد از آن اغلب به صورت غیرمستقیم تا روزگار ما ادامه دارد.

مصباح المتهجد و مختصر آن

شیخ طوسی به درخواست شماری از شاگردانش عبادات و ادعیه مأثوره یک سال قمری را در کتاب «مصباح المتهجد فی عمل السنّة» گرد آورد تا مؤمنان برای انجام اعمال عبادی خود کتابی جامع در اختیار داشته باشند.

او در این کتاب تنها در حدّ ضرورت به ذکر احکام فقهی پرداخته و تفصیل این مباحث را به چهار کتاب دیگرش یعنی: المبسوط، الجمل و العقود، النهایة و الخلاف ارجاع داده است.^۶

در خود متن نام کتاب ذکر نشده است؛ اما شیخ در فهرست کتب الشیعة و اصولهم و سایر تألیفاتش آن را با نام مصباح المتهجد فی عمل السنّة خوانده است.^۷ همچنین در بخش باقیمانده از کتاب المبسوط به خط خود شیخ، نام کتاب به همین صورت ذکر شده است.^۸ بنابراین عبارت «وسلاح المتعبد» جزء نام کتاب نیست و از افزوده‌های دیگران است، نه خود شیخ.

مفصل بودن کتاب باعث شد که بعد از زمانی نه چندان دراز، شیخ به درخواست یکی از شرفا به

۵. الذریعه، ج ۸، ص ۱۷۶-۱۷۷. از بیش از ۲۳۰ کتاب مذکور در فهرست منتجب الدین، کمتر از ۱۰ کتاب در موضوع دعا است: المصباح فی العبادات (ص ۸)، الکفایة فی العبادات و عمل یوم و لیلة (ص ۳۷)، کتاب العبادات (ص ۴۲)، کتاب الدعوات عن زین العابدین از ابوالقاسم زید بن اسحاق جعفری (ص ۸۰)، غنیة العابد و منیة الزاهد (ص ۱۴۵)، العبادات الدینیة (ص ۱۷۲)، کتاب فی ادعیه زین العابدین علی بن الحسین (ع) از ناصر بن رضا بن محمد بن عبدالله علوی حسینی (ص ۱۹۲).

۶. مصباح المتهجد، ص ۴.

۷. فهرست کتب الشیعة و اصولهم، ص ۴۵۰؛ الاقتصاد فیما یجب علی العباد، ص ۳۵.

۸. المبسوط، کتابخانه روضه غریبه نجف، ش ۳۰، گ ۸۱ب. در المبسوط چاپ تهران، ج ۱، ص ۱۳۲ نام کتاب به اشتباه به صورت «فی مصباح المتهجد و فی عمل السنّة» آمده است. این ضبط موهم آن است که مصباح المتهجد نام یک کتاب است و عمل السنّة نام کتابی دیگر. در المبسوط چاپ قم، ج ۱، ص ۱۹۳ نام کتاب صحیح ضبط شده است.

صرافت اختصار کتاب خود بیفتند تا عمل و مراجعه به آن آسانتر باشد. او در مقدمه نامی بر این گزیده نهد؛ اما در الفهرست آن را به نام «کتاب مختصر المصباح فی عمل السنّة» خوانده است.^۹ این کتاب با نام مصباح صغیر نیز شناخته می‌شود (در مقابل مصباح کبیر خواندن مصباح المتجهد). اگرچه منشأ این نامگذاری مشخص نیست؛ اما سابقه آن دست کم به قرن ششم باز می‌گردد. عبدالجلیل رازی در کتاب نقض (تألیف حدود ۵۶۰ق)^{۱۰} و ابن شهر آشوب (۵۸۸ق) در اجازه خود به ابوالحسن علی بن جعفر بن شعره حلی جامعانی مورخ منتصف جمادی الآخر ۵۸۱ق دو کتاب شیخ را به نامهای مصباح کبیر و مصباح صغیر خوانده‌اند.^{۱۱} همچنین در قرن هفتم کسانی چون ابن طاووس (۶۶۴ق) و علی بن انجب معروف به ابن ساعی (۶۷۴ق) هر دو کتاب را با همین نامها ذکر کرده‌اند.^{۱۲} مختصر مصباح ظاهراً با نام عمل السنّة هم شناخته می‌شد و عبدالجلیل رازی^{۱۳} و ابن شهر آشوب^{۱۴} و عمادالدین حسن بن علی طبری (زنده در ۷۰۱ق)^{۱۵} و نیز یکی از مترجمان قدیمی کتاب^{۱۶} از این نام استفاده کرده‌اند. این شواهد نشانه رواج بیشتر این تسمیه نزد فارسی‌زبانان و در متون نویسندگان ایرانی است.

در این اختصار شیخ طوسی ساختار کتاب را به همان صورت حفظ کرده^{۱۷} و حجم آن را تقریباً به نصف تقلیل داده است. او در مصباح صغیر بنایی بر افزودن مطالب جدید نداشته است و تنها در

۹. فهرست کتب الشیعة و اصولهم، ص ۴۵۰.

۱۰. نقض، ص ۶۴۴.

۱۱. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۸۳.

۱۲. مصباح الزائر، ص ۲۷۸؛ الدرر الثمین فی اسماء المصنفین، ص ۱۵۸.

۱۳. نقض، ص ۳۹.

۱۴. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۸۳. نام کتاب در اجازه ابن شهر آشوب به صورت «المصباح الکبیر، و عمل السنّة و هو المصباح الصغیر» نقل شده است. در این صورت عمل السنّة نام دیگر مصباح صغیر است. ولی ممکن است این نقل ناشی از بی‌دقتی کاتبان باشد. چون در همین بخش نام «مصباح النور» هم به عنوان یکی از آثار شیخ طوسی آمده که بی‌تردید خطاست. احتمالاً عبارت صحیح متن چنین بوده است: «مصباح المتجهد فی عمل السنّة، و مصباح الصغیر».

نام مصباح المتجهد در معالم العلماء به صورت «مصباح المتجهد عمل السنّة» ذکر شده است. سید محمدصادق بحر العلوم، در تصحیح خود از معالم العلماء، ص ۱۱۵ با گذاشتن ویرگول بین دو اسم آنها را دو کتاب جداگانه محسوب کرده؛ ولی سید محمد طباطبایی، در تصحیح خود از این کتاب، ص ۱۴۶ بدون هیچ نشانه‌گذاری‌ای، مجموع آن را نام یک کتاب دانسته است. با توجه به عبارت الفهرست شیخ طوسی مشخص است که حرف «فی» در این جا از نسخه‌های معالم العلماء از قلم افتاده است؛ ولی هیچ یک از مصححان کتاب آن را به متن نیفزوده‌اند. فهرست کتابهای شیخ طوسی در این جا مأخوذ از الفهرست خود شیخ است و ابن شهر آشوب نام کتابها را در این بخش تقریباً به همان ترتیب مذکور در آن کتاب آورده است (البته به جز چند کتاب اول).

۱۵. معتقد امامیه، ص ۲۲۴، ۲۰۰. مؤلف این کتاب در زمان انتشار مشخص نبود و کتاب بدون نام مؤلف منتشر شده است. برای مؤلف رک: مقدمه اخبار و احادیث و حکایات در فضائل اهل بیت رسول و مناقب اولاد بتول، ص ۱۷-۱۸؛ الذریعه، ج ۱، ص ۲۱۱.

۱۶. «دو ترجمه کهن از مصباح صغیر»، ص ۹۹. البته عبارت مقدمه ترجمه به صورتی است که این گمان را نیز نفی نمی‌کند که مترجم این نام را برای گزارش فارسی کتاب انتخاب کرده است.

در صفحه عنوان نسخه‌ای از مختصر مصباح المتجهد، مورخ ۹۰۶ق (کتابخانه رئیس‌الکتاب استانبول، ش ۳۷۸) نام کتاب به صورت: «کتاب عمل السنّة و هو مختصر مصباح المتجهد» ذکر شده است.

۱۷. به جز دو جا به جایی جزئی. رک: مقدمه مختصر مصباح المتجهد، ص ۲۲.

چند مورد بسیار محدود دعاهایی به کتاب افزوده است.^{۱۸} ابن طاووس به تفاوت زیارت عاشورا در دو کتاب مصباح کبیر و مصباح صغیر اشاره کرده است. او به دلیل این تفاوت این زیارت را از مصباح صغیر در کتاب خود نقل کرده است.^{۱۹}

علی رغم آن که مختصر مصباح المتعجد کتابی جنبی و وابسته به اصلی مفصلتر بود؛ اما جایگاه و شأن خاص خود را هم داشت. افزون بر نسخه‌ها و شروح و ترجمه‌های متعدد، اجازات و قرائات صادر شده برای این کتاب نیز نشانه توجه علمای امامیه به آن است.

به جز مصباح و مختصر مصباح کتاب دیگری در دعا از شیخ طوسی در دست نیست. بعضی از پژوهشگران بر اساس یک نقل ابن طاووس حدس می‌زنند که موضوع کتاب هدایة المسترشد و بصیرة المتعبد هم دعا باشد؛ اما این مطلب به درستی روشن نیست.^{۲۰} بعضی هم رساله کوتاه عمل الیوم و اللیلة را در شمار کتب دعایی شیخ طوسی ذکر کرده‌اند؛ اما این رساله بیش از آن که دعا باشد، رساله‌ای فقهی است.^{۲۱}

مهدی الیه

شیخ طوسی اکثر تألیفات خود را به درخواست معاصرانش نوشته؛ اما در هیچ یک از آنها به نام ایشان تصریح نکرده است. روال او چنان بود که از خواستاران آثارش با عباراتی کلی و محترمانه نام می‌برد.^{۲۲}

۱۸. مانند «الصلاة المنسوبة الى ابي عبد الله الحسين بن علي عليهما السلام» در مختصر مصباح المتعجد، ص ۳۴۴-۳۴۷. افزوده مهم مختصر اعمال و دعای نوروز است که در آخر بیشتر نسخه‌های کتاب آمده است. محققان کتاب بر آنند که این دعاها از افزوده‌های دیگران به کتاب است و ارتباطی به شیخ ندارد (مقدمه کتاب، ص ۳۴-۳۵). اما باید توجه داشت که این دعاها در نسخه‌های مهم کتاب، یعنی نسخه‌های ابن سکون و ابن ادریس و عمید الرؤساء، موجود است. و علمایی چون ابن ادریس و کفعمی آن را به نقل از مختصر مصباح در کتابهای خود نقل کرده‌اند (السراير الحاوی لتحرير الفتاوى، ج ۱، ص ۴۵۷؛ البلد الامین و الدرع الحصین، ص ۳۱۱).

۱۹. مصباح الزائر، ص ۲۷۸.

۲۰. تنها بخش باقیمانده از این کتاب مربوط به احکام استخاره است و بر همان مبنا حدس زده‌اند موضوع کتاب ادعیه و عبادات باشد. رک: کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۹۳.

۲۱. شیخ طوسی در مختصر مصباح المتعجد مطالب بیشتر درباره مسجد کوفه و زیارت امام حسین (ع) و عید غدیر را به کتاب المزار و مصباح المتعجد حواله داده است (ص ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۶۴، ۵۶۵). از توضیحات او در مصباح المتعجد، ص ۷۱۷ مشخص می‌شود منظور او از کتاب المزار، همان کتاب الزیارات تهذیب الاحکام است و نه کتابی مستقل. با این همه حسین بن علی بن جمال الدین بن ابی الحسین حماد لیشی واسطی در اجازه خود به نجم الدین خضرن بن محمد بن نعیم مطارآبادی (مورخ ۳ شوال ۷۵۶ق) ضمن برشمردن کتب شیخ طوسی از کتاب المزار به صورت مستقل یاد کرده است (اجازات علماء موجود در نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۲۰۷). آیا کتاب المزار کتاب مستقلی از تهذیب الاحکام است؟ عدم ذکر نام این کتاب در فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی دلیل قاطعی بر نادرستی این احتمال است.

اطلاعات مندرج در اجازه نیز نشانه دقت لیشی است. لذا در این جا سهوی از سوی کتابان رخ داده است. مخصوصاً که تنها نسخه شناسایی شده از این اجازه بسیار مغلوظ است (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۰۰۹۵، گ ۳۲۸ ب-۳۳۹ ب) و متن اجازه بر اساس همان نسخه با اغلاط متعددی منتشر شده است. برای نمونه این اشتباهات در ذکر نام کتابهای شیخ طوسی رخ داده است: البیان به جای التبیان، المجتهد به جای المتعجد، العمدة به جای العدة، الجاریة به جای الحاریة.

۲۲. تحقیق درباره «خواستاران» تألیفات شیخ طوسی به عنوان یکی از عوامل مهم دخیل در فرآیند تألیف کتابهای او نیاز به پژوهشی جداگانه دارد؛ اما در یک بررسی مقدماتی آنها به چند بخش تقسیم می‌شوند:

او کتاب مصباح المتهدج را به درخواست گروهی از شاگردان یا اطرفیانش نوشته که در مقدمه هیچ توضیحی درباره آنها نیاورده است^{۲۳}؛ اما مختصر مصباح المتهدج به درخواست یک فرد مشخص نوشته شده است.

شیخ طوسی طبق رویه خود از شخصی که به خواست او این گزیده فراهم شده است، نام نبرده و تنها او را یکی از شرفای جلیل القدر و متدین و دوستدار کارهای خیر و از علاقه‌مندان به انجام اعمال نیک معرفی می‌کند که عمل به توصیه وی را لازم و کسب رضای او را بر هر چیزی ترجیح می‌دهد:

شماری از کتابهای شیخ به درخواست یک فرد مشخص نوشته شده که البته در هیچ یک از آنها نام آن شخص به صراحت ذکر نشده است؛ مانند تهذیب الاحکام به درخواست یکی از دوستان که گزاردن حقیقت واجب بود «بعض الصادق... ممن اوجب حقه علينا» (تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۱. برای حدسی که او را یکی از دبیران خاندان نوبختی معرفی می‌کند و البته به نظر درست نمی‌رسد رک: گزیده تهذیب، ج ۱، ص ۱۳-۱۴)؛ الرجال و الفهرست و المفصح فی الامامة به درخواست «الشیخ الفاضل» که مشخص نیست هر سه کتاب برای یک نفر نوشته شده‌اند یا منظور شیخ از این تعبیر افراد مختلفی بوده است (الرجال، ص ۱۷؛ فهرست کتب الشیعة و اصولهم، ج ۳-۴؛ الرسائل العشر، ص ۱۱۷)؛ رساله عمل الیوم و اللیلة به درخواست «سیدنا رئیس اطال الله بقاءه» (الرسائل العشر، ص ۱۴۲)؛ الاقتصاد فیما یجب علی العباد به درخواست «الشیخ الاجل اطال الله بقاءه و عضد كافة اولیائه بطول ایامه و امتداد زمانه و جعل ما خوله من محبة العلم و اهله و ائثار الدین و صرف الهمة الیه، و حبه لدیه، مما یکسبه الجمال عاجلاً و یشمر الخلاص آجلاً» (الاقتصاد، ص ۳۳-۳۴)؛ الغیبة به درخواست «الشیخ الجلیل اطال الله بقاءه» (الغیبة، ص ۱).

شماری دیگر در پی تقاضای گروهی از شاگردان یا اطرفیان شیخ طوسی تألیف شده‌اند. نحوه یادکرد از این افراد بسیار مبهم و با عباراتی کلی است. شیخ برای اشاره به ایشان به ذکر عباراتی چون «سألتم ائدکم الله» (العدة فی اصول الفقه، ج ۱، ص ۳؛ الخلاف، ج ۱، ص ۴۵؛ المقدمة فی المدخل الی علم الکلام، ص ۳) و «جماعة من اصحابنا» (الاستبصار، ج ۱، ص ۱؛ تلخیص الشافی، ج ۱، ص ۶۲؛ التبیان، ج ۱، ص ۱۰) و «سألتم ائدک الله» (الایجاز فی الفرائض در الرسائل العشر، ص ۲۶۹) بسنده کرده است. بیشترین اطلاعات شیخ طوسی درباره مهدی الیه یک کتاب، مربوط به رساله تحریم الفقاع است. او این رساله را پس از حضور در مجلس وزیر «الحضرة العادلة القاهرة المنصورة و لية النعم الوزيرية السلطانية شید الله ارکانها... کيف اهل العلم و ملجا اهل الفضل...» و برای او نوشته است. البته در این جا هم نام این وزیر به صراحت ذکر نشده و هویت او همچنان نامشخص است (الرسائل العشر، ص ۲۵۵).

تکلیف دو رساله پاسخ به سؤالات شیخ مشخستر است. نام کتاب مسائل ابن البراج گویاست که در پاسخ به پرسشهای او نوشته شده است. المسائل الایاسیة هم طبعاً به درخواست شخصی با همین نام نوشته شده است. شخصی که البته هویت او مشخص نیست.

نام سه تن از خواستاران آثار شیخ طوسی را هم می‌شناسیم که هر سه آنها به واسطه اطلاعاتی است که در منابع بعدی آمده است و نه نوشته‌های خود شیخ طوسی. ابن ادریس پرسشگر المسائل الحائزات را شخصی به نام ابوالفرج ابن الرمیلی معرفی می‌کند که درباره او هیچ نمی‌دانیم. خود ابن ادریس هم او را نمی‌شناخته و با تردید درباره او سخن گفته است (السراثر الحاوئی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۲۹۸ و ج ۳، ص ۴۵۸). همچنین به احتمال زیاد شیخ طوسی المسائل الحلبیة را در پاسخ به پرسشهای شاگردش، کردی بن عکبر بن کردی فارسی، ساکن حلب، نوشته است. منتجب الدین رازی در شرح حال فارسی به مکاتبات و سؤال و جوابهای این دو نفر به صورت خاص اشاره کرده است (فهرست اسماء الشیعة و مصنفيهم، ص ۱۴۸).

بنا بر نوشته حل المعقود من الجممل و العقود تألیف قطب الدین راوندی (مجموعه جباعی، کتابخانه مجلس، ص ۹۶) و نیز یادداشت حاشیه بعضی از نسخه‌های الجممل و العقود، مراد از شیخ فاضلی که این کتاب به درخواست او نوشته شده، عبدالعزیز بن تحریر بن عبدالعزیز بن بزاج طرابلسی (۴۸۱ق) است (الذریعة، ج ۵، ص ۱۴۵ و ج ۱۱، ص ۲۸۳). جعفر مهاجر گمان برده است که کتابهای الرجال و الفهرست و المفصح فی الامامة و الغیبة هم به درخواست ابن بزاج نوشته شده‌اند؛ اما دلیل قانع‌کننده‌ای برای این گمان ارائه نکرده است (ابن البراج الطرابلسی: عصره، سیرته و مصنفاة، ص ۶۱-۶۴). باید توجه داشت که صرف استفاده از لفظ «الشیخ الفاضل» در این کتابها دلیل بر یکسان بودن خواستاران آنها نیست و برای هر یک از این کتابها دلیل جداگانه‌ای باید اقامه کرد. عدم توجه به این مطلب باعث استنتاجات نادرست مهاجر درباره رابطه شیخ طوسی و ابن بزاج مخصوصاً درباره کتاب الغیبة شده است.

۲۳. با عبارت «سألتم ائدکم الله» (مصباح المتهدج، ص ۴).

«بعض الاشراف الاجلاء الدیّانین المؤثرین لأفعال الخیر و المحییین للتوفّر علی صالح الاعمال... و هو مّمّن أوجب حقه و أوثر مرضاته»^{۲۴}؛ اما خوشبختانه سید بهاء الدین علی بن عبد‌الکریم بن عبد‌الحمید نیلی نجفی (زنده در ۸۰۳ق) در آغاز شرح خود بر مختصر مصباح المتعجد او را «ابومحمد حسن، نقیب شهر سورا» معرفی و نسبش را به صورت کامل ذکر می‌کند:

یرید بیعض الاشراف السید العالم الزاهد النقیب بسورا و هو ابومحمد الحسن بن ابی تغلب علی، نقیب سورا، بن الحسن الأصمّ بن الحسن الفارس بن یحیی بن الحسن النقیب النسابة بن أحمد بن عمر بن یحیی بن الحسن ذی الدمعة بن زید الشهید بن علی زین العابدین بن الحسن السبط الشهید بن امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیهم السلام.^{۲۵}

از ابومحمد حسن، نقیب شهر سورا،^{۲۶} در کتب تراجم و انساب ذکری به میان نیامده است؛ اما نام پدرش و اجدادش در منابع متعددی مذکور است. علمای انساب چهار پسر برای پدر او، ابوتغلب علی، معرفی کرده‌اند که بین آنها اسم ابومحمد حسن نیست.^{۲۷}

با این همه عدم ذکر نام او در کتب انساب دلیل نادرست بودن سخن نیلی نیست. زیرا اولاً منابع انساب بیشتر بر ساداتی متمرکز بودند که از آنها نسلی باقی مانده بود و ذکر چهار پسر برای ابوتغلب علی دلیل بر انحصار پسران او به همین چهار تن نیست. همان طور که ابن طقطقی (۷۰۹ق) در همان جا تصریح کرده است که نسل ابوتغلب علی از چهار نفر ادامه یافت (أعقب).^{۲۸} ابوالحسن علی بن محمد عمری معروف به ابن صوفی (ح ۳۹۰ - ح ۴۶۶ق) نیز که خود ابوتغلب علی را ملاقات کرده بود، تعداد فرزندان او را به صورتی مبهم و غیردقیق «له عدة اولاد» ذکر کرده است.^{۲۹}

و ثانیاً خود نیلی از یک سو «نقیب» و «نسابه» بود^{۳۰} و می‌دانیم که آگاهی از انساب شرط مهمی برای تصدی مقام نقابت بوده است.^{۳۱} و از سوی دیگر نسب او با نسب ابومحمد حسن از جد دوازدهم

۲۴. مختصر مصباح المتعجد، ص ۸۶.

۲۵. ایضاح المصباح لاهل الصلاح، نسخه دانشکده ادبیات تهران، گ ۳؛ نسخه مرعشی، ش ۴۵۶۸، برگ ۴ب. در هر دو نسخه بعضی از نامها با اغلاط مشابهی نوشته شده بود که آنها را بر اساس کتب انساب اصلاح کردیم.

۲۶. سورا شهری متوسط از شهرهای نواحی کوفه در نزدیکی نبل و حله بود. برای اطلاعات بیشتر درباره این شهر رک: الامارة المزیديّة الاسديّة فی الحلة: دراسة فی احوالها السیاسیة و الحضاریة، ص ۲۸۲-۲۸۵.

۲۷. رک: الثبت المصان المشرف بذکر سلالة سید ولد عدنان، ص ۱۷۱-۱۷۲؛ عمدة الطالب الصغری فی نسب آل ابی طالب، ص ۱۶۱؛ الاصلی فی انساب الطالبیین، ص ۲۵۱. این منابع در ذکر نام این چهار پسر با هم اختلافاتی دارند. سید مهدی رجائی با تجمیع اسامی مذکور در این منابع تعداد فرزندان او را ۵ نفر دانسته است. رک: المعقّبون من آل ابی طالب، ج ۲، ص ۵۶۳-۵۶۴.

۲۸. الاصلی فی انساب الطالبیین، ص ۲۵۱.

۲۹. المجدی فی انساب الطالبیین، ص ۳۷۱.

۳۰. ریاض العلماء، ج ۴، ص ۱۲۴-۱۲۵، ۱۳۰. پدر او نیز نسابه و نقیب البلاد الفراتیة بود. نقابة الاشراف فی الحلة، ص ۵۷.

۳۱. رک: دیوان نقابت، ص ۱۴۳، ۱۴۶.

یعنی «یحیی بن الحسین النقیب بن احمد...» به بعد مشترک است^{۳۲}. طبیعتاً اگر این سلسله نسب اشتباهی داشت، اقتضا می‌کرد که او به سبب اطلاعات خانوادگی خود آن را اصلاح کند. هیچ اطلاعی درباره زمان زندگی یا نقابت ابومحمد حسن دانسته نیست تا به واسطه آن، زمان تألیف کتاب مختصر المصباح مشخص شود. احتمالاً پدرش تا زمان تألیف کتاب المجدی یعنی سال ۴۴۳ ق زنده و عهده دار نقابت شهر سورا بوده است.^{۳۳} به احتمال فرزند، بعد از درگذشت پدر به نقابت این شهر رسیده است.

نقابت در این خاندان از نیمه قرن سوم شروع شد^{۳۴} و بنا بر اطلاعات موجود دست کم تا قرن دهم ادامه یافت.^{۳۵} وجود نقبای متعدد در نسلهای مختلف این خانواده نشانه اهمیت این خاندان در تشکیلات نقابت سادات است.

با توجه به قدرت و منزلت اجتماعی و مقبولیت نقبا، ارتباط شیخ طوسی در مقام مرجع وقت امامیه، با نقبای هم‌روزگارش امری طبیعی و بلکه ضروری بود. او شاگرد نقیب بزرگ روزگار خویش شریف مرتضی (۴۳۶ ق) بود و با نقبای بزرگ دوران خود همچون ابوالحسن مطهر بن ابوالقاسم علی بن محمد حسینی دیباجی که منصب نقابت و ریاست عراق بدو ختم می‌شد^{۳۶}، در ارتباط بود. تألیف مختصر مصباح المتهجد به درخواست نقیب شهر متوسطی چون سورا هم نشانه‌ای از نحوه ارتباط و تعامل شیخ طوسی با نقبا و کارگزاران شیعی شهرهای شیعه‌نشین مجاور مرکز خلافت است. از ستایش شیخ طوسی بر می‌آید که او ابومحمد حسن نقیب سورا را به خوبی می‌شناخت. استفاده از عبارت «و هو مّمن اوجب حقه و اوثر مرضاته» نشانه احترام شایان شیخ طوسی برای اوست.^{۳۷}

تاریخ تألیف

شیخ طوسی مانند بیشتر آثارش تاریخ تألیف دو کتاب مصباح المتهجد و مختصر آن را ثبت نکرده است. بنابراین برای مشخص کردن زمان تألیف آنها باید از منابع دیگر همچون فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی در فهرست کتب الشیعة و اصولهم و سایر آثار او بهره برد.

تاریخ‌گذاری آثار شیخ طوسی هنوز نیازمند بررسیهای جدی‌تر و دقیقتر است و این کار بیشتر برای

۳۲. رک: ریاض العلماء، ج ۳، ص ۱۸۱ که در شرح حال پدر بهاء‌الدین علی نجفی نسب او به صورت کامل ذکر شده است.

۳۳. المجدی فی انساب الطالبین، ص ۳۷۱.

۳۴. نخستین نقیب این خاندان، ابوعبدالله حسین بن احمد محدث بن عمر بن یحیی بن حسین بن زید الشهید بن امام زین‌العابدین (ع)، بنا بر بعضی از منابع نخستین کسی بود که به منصب نقیب‌النقبای طالبیان منصوب شد. او در روزگار المستعین عباسی (خلافت: ۲۴۸-۲۵۲ ق) می‌زیست. رک: دیوان نقابت، ص ۹۲-۹۳، ۱۰۳، ۱۰۴-۱۰۵، ۲۰۱.

۳۵. نقباء الاشراف فی الحلة، ص ۵۷-۶۲، ۶۸-۷۶.

۳۶. فهرست اسماء الشیعة و مصنفیهم، منتجب‌الدین رازی، ص ۱۵۳.

۳۷. تعداد آثاری که با حمایت نقبا یا به خواش و سفارش آنها نوشته شده، بسیار زیاد است. برای گزارشی از آنها رک: دیوان نقابت،

کتابهای فقهی او انجام شده است.

اختلاف آراء و فتاوی شیخ طوسی در کتب مختلف او و تغییر برخی از آرایش در طول زمان، مهمترین انگیزه گروهی از فقها برای دانستن زمان تألیف آثار شیخ طوسی بوده است.^{۳۸} برای نمونه ابن ادریس (۵۹۸ق) و حید بهبهانی (۱۲۰۵ق)،^{۴۰} شیخ انصاری (۱۲۸۱ق)^{۴۱} و سید حسین بروجردی (۱۳۸۰ق)^{۴۲} ضمن بررسی مباحث فقهی و به ضرورت، اشاراتی درباره تقدیم و تأخیر تألیفات شیخ طوسی دارند. شماری از این بحثها بدون ذکر دلیل و در نتیجه گاه همراه با نتیجه گیریهای نادرست است؛^{۴۳} اما بنیان عمده تلاشهای انجام شده برای تنظیم تاریخی آثار شیخ طوسی بر ارجاعات شیخ به آثارش متمرکز بوده است.^{۴۴}

ظاهراً نخستین کسی که به اهمیت دانستن تاریخ تألیف آثار شیخ طوسی توجه کرده، محمد مهدی بحر العلوم (۱۲۱۲ق) است. او بر اساس ارجاعات شیخ به آثار خودش، تألیفات فقهی شیخ طوسی را به ترتیب تاریخی منظم کرده است. بحر العلوم دلیل اهمیت این مطلب برای فقیه را چنین توضیح

۳۸. برای نمونه دو گزارش ابن ادریس و شهید ثانی از این تفاوت آرا شایسته ذکر است. ابن ادریس درباره حدود ۲۰۰ مورد از فتاوی شیخ طوسی که در کتب مختلف او اختلاف و تناقض دارد، سخن گفته است. رک: زندگی و اندیشه های ابن ادریس، ص ۳۳۷-۳۳۸؛ مقدمه تفسیر منتخب التبیان، ص ۱۰۶-۱۱۲.

شهید ثانی (۹۶۵ق) نیز رساله کوتاهی درباره مسائلی نوشته است که شیخ طوسی در برخی از کتابهای خود درباره آنها ادعای اجماع کرده و در کتابهای دیگرش با مخالفت کرده است. این مسائل به ۳۶ مورد بالغ می شود. این رساله دو بار منتشر شده است: «رسالة حول اجماعات الشيخ الطوسي»، تصحیح محمد تقی دانش پزوه، الذکری الالفیة للشیخ الطوسی، ۱۳۵۱ش، ص ۷۸۹-۷۹۸؛ «مخالفة الشيخ الطوسي رحمه الله لاجتماعات نفسه»، تصحیح رضا مختاری، رسائل الشہید الثانی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۸۴۵-۸۵۸.

۳۹. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۲، ص ۲۳۲. ابن ادریس نوشته است که المبسوط آخرین کتاب فقهی شیخ طوسی است و او آن را بعد از النہایه و التہذیب و الاستبصار و الجمال و العقود و الخلاف نوشته و شامل آخرین فتاوی اوست.

۴۰. مصابیح الظلام فی شرح مفاتیح الشرایع، ج ۹، ص ۲۱۳.

۴۱. کتاب المکاسب، ج ۳، ص ۳۷۰.

۴۲. زبدة المقال فی خمس الرسول و الأهل، ص ۸۳-۸۴؛ الدروس الدرزیة الفقہیة، ص ۵۲. با وجود آن که هر دو کتاب تقریرات مبحث خمس آیت الله بروجردی هستند؛ اما در بخش مربوط به آثار شیخ طوسی چند تفاوت جدی بین آنها دیده می شود. از جمله در ترتیب تألیف آثار شیخ طوسی که نشانه اشتباه یکی از دو تقریر است. در کتاب اول مطلب بی پایه ای هم درباره مهاجرت شیخ طوسی از بغداد به موصل و از آن جا به نجف نوشته شده است.

۴۳. برای نمونه ابن ادریس بعد از نقل فتاوی شیخ در جواز خوردن گل در عید فطر بر اساس کتاب مصباح المتعجد می نویسد شیخ طوسی در کتاب نهایه از این نظر خود عدول کرد (السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۵، ص ۱۹۰)؛ در حالی که می دانیم نهایه از اولین کتابهای شیخ طوسی است و مصباح المتعجد سالها بعد از آن تألیف شده است. یا شیخ انصاری احتمال داده است که النہایه آخرین تألیف شیخ طوسی باشد (کتاب المکاسب، ج ۳، ص ۳۷۰). یا با حدسی عجیب نوشته اند تأخر تألیف کتاب النہایه از نام این کتاب مشخص است و حاکی از آخرین نظریات و استنباطات و اختیارات شیخ است («شیخ الطائفة ابو جعفر الطوسی و نقش وی در علوم اسلامی»، ص ۱۴۶).

در نمونه ای دیگر نوشته اند که شیخ طوسی اثر بزرگ و مهم فقهی خود یعنی مبسوط را در نجف نوشت و اگر جو علمی آن جا تا این حد فراهم نبود، تألیف چنین کتابی، امری عجیب به نظر می آمد (موسوعة طبقات الفقہاء، مقدمه، ص ۳۰۱) و این همه در حالی است که می دانیم تألیف المبسوط چندین سال قبل از مهاجرت شیخ به نجف آغاز شده بود.

۴۴. برای نمونه رک: دانشنامه آثار فقهی شیعه از آغاز تا قرن هفتم، ص ۲۵۷، ۲۷۲، ۳۰۰، ۳۰۴-۳۰۵، ۳۱۹، ۳۲۸-۳۲۹.

می‌دهد: «و معرفة ترتیب تصانیف امر مهم یحتاج الیه الفقیه فی الاجماع و الخلاف».^{۴۵}

مهمترین منبع برای تنظیم تاریخی آثار شیخ طوسی، فهرست خودنوشت آثار او در کتاب فهرست کتب الشیعة و اصولهم است. منبعی که قدما از آن غفلت کرده‌اند و تنها در دوران معاصر در مبحث تاریخ‌گذاری کتابهای شیخ طوسی مورد توجه قرار گرفته است.

تحریر اولیه فهرست کتب الشیعة و اصولهم احتمالاً در حدود سال ۴۱۵ ق در بغداد نوشته شده است؛ اما شیخ طوسی تا اواخر عمر نام کتابهای دیگر خود را به آن افزوده است.^{۴۶} او در شرح حال خودنوشتش از ۴۶ کتاب خود نام می‌برد و درباره بعضی از آنها توضیحات کوتاهی می‌آورد.^{۴۷}

سید حسین بروجردی (۱۳۴۰ ش) ظاهراً نخستین شخصی است که حدس زده است ترتیب تألیفات شیخ در فهرست، مطابق ترتیب تألیف آنهاست. او در شرح حال شیخ طوسی با احتیاط از فهرست شیخ برای ذکر تقدّم و تأخّر زمان تألیف آثار او استفاده کرده است.^{۴۸} البته او دلایل خود را برای این مطلب توضیح نداده است.

بعد از او، سید رضا صدر (۱۳۷۳ ش) در مقام معرفی آثار فقهی شیخ طوسی همین نکته را اصل قرار داده و برای مشخص کردن زمان تألیف آثار او چند بار به آن اشاره کرده است.^{۴۹} او نیز دلیلی برای این استناد عرضه نکرده است. البته او شاگرد مرحوم بروجردی بود و احتمال دارد این مطلب را از استادش گرفته باشد.

علیه رضاداد و سید کاظم طباطبایی در مقاله‌ای به تاریخ‌گذاری آثار شیخ طوسی پرداخته‌اند. آنها با در نظر گرفتن مواردی چون تصریح شیخ به تاریخ تألیف، ذکر نام کتابها در دیگر آثار شیخ، فهرست آثار شیخ در رجال نجاشی، و عبارات دعایی استفاده شده برای اشخاص مختلف با توجه به تاریخ وفات آنها، ترتیب عناوین کتب در الفهرست شیخ طوسی را هم لحاظ کرده‌اند. البته ایشان تأکید کرده‌اند که از این قرینه در مواردی استفاده شده است که امکان تاریخ‌گذاری آنها با فراین دیگر به تنهایی میسر نبوده است.^{۵۰} به عبارت دیگر آن را مسلم ندانسته‌اند و از آن به عنوان شاهی برای تقویت سایر ادله استفاده کرده‌اند.

۴۵. رجال السید بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجالیة، ج ۳، ص ۲۳۴.

۴۶. «شیخ طوسی: نگاشته‌های کلامی او و سنت تداول آنها»، ص ۱۱. به جز ذکر آناری که با اطمینان می‌دانیم در نجف تألیف شده‌اند و اسمشان در الفهرست آمده است، تفاوت دعاهای استفاده شده برای شریف مرتضی در بعضی از نسخه‌های کتاب هم نشانه دیگر افزوده‌های شیخ به کتاب است. رک: «الشیخ الطوسی و تکمیل کتاب الفهرست»، ص ۱۰۰-۱۰۱. در همان جا این احتمال هم مطرح شده است که شیخ طوسی موفق به تکمیل و تحریر نهایی الفهرست نشده است. رک: ص ۹۷-۱۰۰.

۴۷. فهرست کتب الشیعة و اصولهم، ص ۴۴۷-۴۵۱.

۴۸. ترتیب اسانید کتاب التهدیب للشیخ الطوسی، ص ۳-۴.

۴۹. «نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، ص ۲۶۶، ۲۷۳، ۳۰۲، ۳۱۷.

۵۰. «گاه شماری آثار شیخ طوسی»، ص ۵۵-۵۶.

اما حسن انصاری و زاینه اشمیتکه در بررسی آثار کلامی شیخ طوسی همین مینا را پذیرفته و بر اساس آن و نیز با توجه به سایر ارجاعات شیخ به تاریخ‌گذاری آثار کلامی او پرداخته‌اند.^{۵۱}

با در نظر گرفتن این سابقه، به دلایلی چند ترتیب آثار مذکور در شرح حال خودنوشت شیخ طوسی در فهرست کتب الشیعة و اصولهم به احتمال فراوان مطابق با ترتیب تألیف آنهاست:

یک. تاریخ دقیق تألیف چند کتاب شیخ طوسی مشخص است. این کتابها دقیقاً به همین ترتیب تاریخی در این فهرست ذکر شده‌اند: تلخیص الشافی در رجب ۴۳۲ق^{۵۲} (ش ۵^{۵۳})، التبیان فی تفسیر القرآن در ۴۴۱-۴۴۴ق^{۵۴} (ش ۲۴)، الغیبة در ۴۴۷ق^{۵۵} (ش ۳۸)، اختیار معرفة الرجال معروف به رجال کشی در ۴۵۶ق^{۵۶} (ش ۴۱)، و الامالی (المجالس) در ۴۵۵-۴۵۸ق^{۵۷} (ش ۴۲).

همچنین بنا بر شواهد متعدد می‌دانیم که تهذیب الاحکام نخستین کتاب شیخ طوسی بوده است.^{۵۸} این کتاب در آغاز این لیست ذکر شده است.

دو. ارجاعات شیخ طوسی به آثار دیگرش نشانه مهمی در تقدیم و تأخیر تألیف کتابهای اوست. عمده این ارجاعات با ترتیب فهرست خودنوشت آثار او منطبق است.^{۵۹} البته باید توجه داشت که شیخ طوسی بعضی از کتابهایش را به موازات هم و همزمان نوشته است. به عبارت دیگر تألیف این کتابها در عرض یکدیگر جریان داشته است؛ از این رو در آنها ارجاعات متقابلی دیده می‌شود. نام این کتابها در فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی غالباً در کنار هم آمده است. مانند ارجاعات متقابل در کتابهای المفصح و تلخیص الشافی (شماره‌های ۴ و ۵)، کتابهای تلخیص الشافی و العدة فی اصول الفقه (شماره‌های ۵ و ۷)، کتابهای الرجال و الفهرست (شماره‌های ۸ و ۹)، کتابهای الخلاف و المبسوط (شماره‌های ۱۰ و ۱۱).

سه. اگر فهرست آثار شیخ طوسی به صورت تاریخی نبود، انتظار می‌رفت که از دو کتاب مصباح المتعجد و مختصر آن (شماره‌های ۳۲ و ۳۵) در کنار هم یاد شود؛ چون ارتباط تنگاتنگی با هم دارند. اما در فهرست کنونی بین این کتابها دو کتاب انس الوحید (ش ۳۳) و الاقتصاد فی ما یجب علی

۵۱. «شیخ طوسی: نگاشته‌های کلامی او و سنت تداول آنها»، ص ۱۱-۱۴.

۵۲. تلخیص الشافی، ج ۴، ص ۲۲۷.

۵۳. شماره‌ها بر اساس ترتیب ذکر نام کتابهای شیخ طوسی در شرح حال خودنوشت او در فهرست کتب الشیعة و اصولهم (تصحیح سید عبدالعزیز طباطبایی) است. رک: جدول آثار شیخ طوسی به ترتیب تألیف.

۵۴. رک: بعد از این.

۵۵. الغیبة، ص ۱۱۲، ۳۵۸.

۵۶. فرج المهموم، ص ۱۳۰-۱۳۱.

۵۷. کتاب الامالی، طوسی، ص ۲۲-۲۳.

۵۸. تهذیب الاحکام»، ص ۶۹۲.

۵۹. برای گزارش این ارجاعات رک: «گاه‌شماری آثار شیخ طوسی».

العباد (ش ۳۴) ذکر شده‌اند که از لحاظ موضوعی با آن دو کتاب بی‌ارتباط هستند.

این ترتیب با ارجاعات شیخ طوسی در سایر آثارش به کتاب مصباح المتهجد نیز سازگار است. مثلاً در کتاب الاقتصاد فیما يجب علی العباد (ش ۳۴) تفصیل «ذکر الصلوات المرغبه فی شهر رمضان» به کتاب مصباح المتهجد (ش ۳۲) ارجاع داده شده است.^{۶۰} در فهرست خودنوشت شیخ نیز این کتاب بعد از مصباح المتهجد ذکر شده است.

همچنین شیخ طوسی در مصباح المتهجد از پنج کتاب دیگرش نام برده است: تهذیب الاحکام (ش ۱)، النهایه (ش ۳)، الخلاف (ش ۱۰)، المبسوط (ش ۱۱)، الجمل و العقود (ش ۱۵).^{۶۱} در فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی هر پنج کتاب پیش از مصباح المتهجد (ش ۳۲) قرار دارند. این بدان معنی است که همه آنها پیش از مصباح المتهجد تألیف شده‌اند.

البته در دو کتاب مصباح المتهجد (ش ۳۲) و المبسوط (ش ۱۱) ارجاعات متقابل وجود دارد. یعنی همان طور که در مصباح المتهجد در ۵ مورد به المبسوط ارجاع داده شده^{۶۲}، دو بار هم در کتاب المبسوط تفصیل مطلب به کتاب مصباح المتهجد واگذار شده است.^{۶۳} فاصله دو کتاب در فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی ممکن است گمان خدشه در تاریخی بودن این فهرست را به ذهن متبادر کند؛ اما درباره کتاب المبسوط باید به چند نکته توجه کرد:

المبسوط در شمار مفصلترین کتابهای شیخ است و زمان تألیف آن احتمالاً طولانی مدت بوده است و شیخ در این فاصله کتابهای دیگری نیز نوشته است. برای نمونه خود او در مقدمه الجمل و العقود (ش ۱۵) می‌نویسد که در این ایام تألیف کتاب مفصلی در فقه تفریعی یعنی مبسوط را آغاز کرده‌ام.^{۶۴} از این سخن روشن می‌شود که شیخ طوسی در اوایل شروع تألیف کتاب المبسوط، تألیف کتاب دیگرش یعنی الجمل و العقود را آغاز کرده بود.

افزون بر آن، رویه شیخ طوسی چنان بود که بعد از نگارش اولیه، به مرور و در طول زمان مطالبی را به کتابهایش می‌افزود.^{۶۵}

همچنین به نظر سید احمد مددی کتاب مبسوط تحریر نهایی نیافته است. او تکرارهای کتاب (گاه

۶۰. الاقتصاد فیما يجب علی العباد، ص ۵۳۵.

۶۱. مصباح المتهجد، ص ۱۳، ۲۲، ۵۴۰، ۷۱۷، ۸۵۵، ۸۵۸.

۶۲. همان، ص ۴، ۱۳، ۵۴۰، ۸۵۵، ۸۵۸.

۶۳. المبسوط، ج ۱، ص ۱۷۲، ۱۹۳.

۶۴. الرسائل العشر، ص ۱۵۵.

۶۵. برای شواهدی درباره افزوده‌های شیخ بر تهذیب الاحکام رک: دانشنامه آثار فقهی شیعه از آغاز تا قرن هفتم، ص ۲۸۹؛ نیز درباره کتاب العده فی الاصول رک: «رابطه ذریعه سید مرتضی با عده شیخ طوسی»، ص ۴۴۳-۴۴۴؛ و درباره کتاب الفهرست رک: «الشیخ الطوسی و تکمیل کتاب الفهرست»، ص ۱۰۰-۱۰۱.

تا چهار بار) و عدم نظم در مباحث را دلیل این مطلب می‌داند.^{۶۶} مخصوصاً نامنظم بودن مباحث بخش غیرعبادی سبب دشواری فهم فتاوی‌های شیخ در المبسوط شده است و در نتیجه فقها فتاوی‌های مختلفی را به شیخ در المبسوط نسبت داده‌اند.^{۶۷} فتاوی‌های متعارض و مخالف شیخ در این کتاب هم دلیل دیگری بر نهایی‌نشدن تألیف کتاب است.^{۶۸}

بخشهای باقیمانده از کتاب المبسوط به خط شیخ طوسی نیز این احتمال را تقویت می‌کند که تنها بخش کوتاهی از آغاز این کتاب پاکنویس شده باشد (نسخه خزانه غرویه نجف، ش ۳۰).

اوراق این نسخه آشکارا به دو بخش تقسیم می‌شود: بخش نخست نسخه (شامل کتابهای الطهارة و الصلاة، برگهای ۱-۱۰۴ و ۱۸۶-۲۰۳) منظم‌تر و خوش‌خطتر است. متن با فاصله مناسب از حاشیه اوراق نوشته شده و کمتر خط خوردگی دارد. و بخش دوم که بدخطتر است. متن فشرده‌گی بیشتری دارد. مطالب بیشتری در حاشیه صفحات افزوده شده است. در انتهای فصلها و بخشها فضاهای بیشتری برای افزودن مطالب، سفید گذاشته شده است و خط خوردگیهای آن هم بیشتر است (شامل کتابهای الزکاة، الفطرة، قسمة الزکوات و الاخماس و الانفال، الصوم، الحج).

صرف وجود این تفاوتها در یک دستنویس به خط مؤلف، دلیلی برای متفاوت دانستن دو بخش یک نسخه نیست؛ اما آنچه سبب تمایز جدی این دو بخش می‌شود، نوع خط خوردگیهای آنهاست.

در بخش اول کلمه یا کلمات یا یک سطر و گاه حتی دو سطر از متن به اشتباه عیناً تکرار شده که بعداً روی این بخشهای تکراری خط کشیده شده است.^{۶۹} این اشکال از نوع بازنویسیهای مؤلف نیست و به ندرت در هنگام تألیف شبیه آن پیش می‌آید. بلکه فقط در هنگام رونویسی ممکن است که جملات یا سطوری در کتابت سهواً تکرار شوند. اما در بخش دوم هیچ یک از خط خوردگیها ناشی از تکرار نیست؛ بلکه برای اصلاح یا حذف عبارت است. این اختلاف در نوع عبارات خط خورده نشان می‌دهد بخشی از اوراق این نسخه پاکنویس کتاب المبسوط است و بخشی دیگر پیشنویس.

از قضا و ارجاع به مصباح المتعجد هم در بخش پاکنویس نسخه قرار دارد.^{۷۰} شیخ طوسی در مقدمه المبسوط تصریح کرده است که در این کتاب تنها به فقه می‌پردازد و از ذکر دعا و آداب خودداری

۶۶. درس خارج فقه، سال ۱۳۸۴-۱۳۸۵ ش، جلسه ۳۹. قابل دسترسی در نشانی (بازیابی شده در فروردین ۱۴۰۱ ش):

خارج فقه - مکاسب « مکاسب ۸۵-۱۳۸۴ » خارج فقه 1384-85 (39) (ostadmadadi.ir)

۶۷. دانشنامه آثار فقهی شیعه از آغاز تا قرن هفتم، ص ۳۲۳.

۶۸. برای نمونه‌هایی از این تناقضها رک: السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۲، ص ۳۶۳ و ج ۳، ص ۵۰۹-۵۱۰ و ج ۶، ص ۸۹-۹۰؛

زندگی و اندیشه‌های ابن ادریس، ص ۳۳۷؛ «مخالفة الشيخ الطوسی رحمه الله لاجتماعات نفسه»، ص ۸۴۹، ش ۵ و ص ۸۵۶،

ش ۳۱؛ دانشنامه آثار فقهی شیعه از آغاز تا قرن هفتم، ص ۳۲۵-۳۲۶.

۶۹. مانند گ ۴۴ (یک سطر و نیم)، ۴۷، ۵۰، ۶۰ ب (دو سطر)، ۷۵، ۹۹، ۱۰۰ ب (به خاطر تکرار کلمه الفقه در دو سطر پشت سر

هم، در این جا چند کلمه به اشتباه تکرار شده است)، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۸۸ ب. رک: بخش تصاویر مقاله.

۷۰. گ ۱ ب (پایان فصل فی ذکر النوافل من الصلاة)، ۱۹۹ ب (در پایان فصل فی ذکر التشهد و احکامه).

می‌کند (واقصر علی مجرد الفقه دون الادعية و الآداب)^{۷۱}. لذا طبیعی است که در بازبینی متن، بعد از تألیف مصباح المتهجد، دعاهاى بعضی از اعمال را به آن کتاب ارجاع بدهد. اما چون پاکنویس کردن کتاب در همان اوایل کار متوقف شده، این ارجاعات در دیگر بخشهای کتاب وجود ندارد. وگرنه در کتاب الحج هم شایسته بود که بعضی از دعاها به مصباح المتهجد احاله شود؛ ولی چنین مطلبی در سایر بخشهای المبسوط دیده نمی‌شود.

بنابراین ارجاعات متقابل دو کتاب مصباح المتهجد و المبسوط خللی در استدلالهای مربوط به تاریخی بودن فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی وارد نمی‌کند.

با این مقدمات همان طور که پیشتر اشاره کردیم، مشخص شد که فهرست خودنوشت آثار شیخ طوسی به احتمال بسیار به ترتیب تألیف آنها مرتب شده است. بر این اساس تحدید زمان تألیف مصباح المتهجد و مختصر آن تا حدود زیادی ممکن می‌شود. تاریخ تألیف دقیق دو کتاب پیش و پس از مصباح المتهجد و مختصر آن مشخص است: التبیان فی تفسیر القرآن (ش ۲۴) و الغیبة (ش ۳۸).

بر اساس نسخه کهنی از کتاب التبیان فی تفسیر القرآن (کتابخانه خراجچی اوغلی بورسای ترکیه، ش ۱۲۹) می‌دانیم که شیخ طوسی تألیف این کتاب را در ۲۱ رجب ۴۴۱ ق تمام کرد و در مدت سه سال آن را پاکنویس کرد و این کار را در روز یکشنبه ۱۴ جمادی الآخر ۴۴۴ ق به پایان رساند.^{۷۳} کتاب الغیبة نیز به تصریح شیخ در دو جای کتاب در سال ۴۴۷ ق تألیف شده است.^{۷۴}

بنابراین مصباح و مختصر آن بین سالهای ۴۴۱ (یا ۴۴۴) تا ۴۴۷ ق تألیف شده‌اند و این ایام مقارن

۷۱. المبسوط، ج ۱، ص ۱۵.

۷۲. کتابت این نسخه در شنبه ۲۶ جمادی الاول ۵۸۱ق به خط محمد بن علی محمد (کذا) بن حسن بن حیدر به پایان رسیده و شامل جلد نهم (آخرین جلد) تبیان است.

برای معرفی این نسخه رک: فهرست میکروفیلیمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۸۰۶؛ فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱، ص ۳۶۵-۳۶۶؛ فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی قم، ج ۱، ص ۳۰۸؛ مختارات من المخطوطات العربية النادرة فی مکتبات ترکیا، ص ۱۹۸-۱۹۹؛ «شخصیت علمی و مشایخ شیخ طوسی»، ص ۳۶۷؛ مقدمه التبیان فی تفسیر القرآن، مؤسسه آل البيت، ج ۱، ص ۳۳، ۶۸.

نسخه‌های مجموعه خراجچی اوغلی اکنون در کتابخانه آثار خطی و چاپ سنگی بورسای (bursa yazma ve eski basma eserler kütüphanesi) نگهداری می‌شود.

احتمالاً نسخه‌ای از جلد ششم تفسیر التبیان به خط همین کاتب در کتابخانه ملک، ش ۱۷۴ نگهداری می‌شود. آن نسخه در سال ۵۶۶ ق کتابت شده است. به علت آسیب دیدگی صفحه آخر نسخه، بخش عمده نام کاتب از بین رفته؛ ولی خط آن کاملاً مطابق نسخه بورساست.

۷۳. «تم الكتاب بحمد الله و وافق الفراغ من عمله يوم العشرين والواحد من رجب سنة احدى و اربعین و اربعمائه و وافق الفراغ من تبییضه يوم الاحد الرابع عشر من جمادی الآخر من سنة اربع و اربعین و اربعمائه» (گ ۱۳۴۰).

۷۴. الغیبة، ص ۱۱۲، ۳۵۸.

است با ایام حضور شیخ طوسی در بغداد و مرجعیت مطلق او.^{۷۵}

با این تفصیل این پرسش مطرح می‌شود که چرا نجاشی در رجال خود نام مصباح المتعجد و بعضی از دیگر کتابهای مهم شیخ طوسی مانند الغیبة را که در همان بغداد تألیف شده‌اند، ذکر نکرده است؟^{۷۶} در جواب باید توجه داشت که اولاً مأخذ نجاشی در ذکر آثار شیخ طوسی، همین فهرست خودنوشت شیخ است. او ۱۹ کتاب از آثار شیخ طوسی را عموماً به همین ترتیب مذکور در الفهرست شیخ طوسی نقل کرده است.^{۷۷} کتب مذکور در رجال نجاشی تا کتاب التبیان (شماره ۲۴) ادامه پیدا کرده است.^{۷۸} و بعد از آن هیچ کتاب دیگری از شیخ طوسی ذکر نشده است. از این جا مشخص می‌شود که نسخه مورد استفاده نجاشی از کتاب الفهرست، شامل نام همین کتابها بوده است.^{۷۹}

ثانیاً زمان تألیف مصباح المتعجد مقارن با واپسین سالهای عمر نجاشی (د. جمادی الاول ۴۵۰ ق)^{۸۰} بود. نجاشی ظاهراً در اواخر عمر به جهت شرایط ضد شیعی و اوضاع آشفتته و نابسامان سیاسی، بغداد را ترک کرد و احتمالاً در حدود سالهای ۴۴۷ تا ۴۵۰ ق ساکن مطارآباد، در حوالی حله، شد و در همان جا درگذشت.^{۸۱} بنابراین طبیعی است که او به واسطه دوری از بغداد، کبر سن و شرایط نامساعد زمان، از تألیفات شیخ در اواخر ایام حضورش در بغداد بی اطلاع مانده باشد.^{۸۲}

افزوده‌های مؤلف

نظام‌الدین سلیمان بن حسن صهرشتی (قرن ۵) و ابن ادریس حلی (۵۹۸ ق) در کتابهای قبس المصباح و السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی مطالبی را از مصباح المتعجد و مختصر آن نقل کرده‌اند که در نسخه‌های موجود مصباح نشانی از آنها نیست.

-
۷۵. در مجالس المؤمنین، ج ۳، ص ۳۶۷-۳۶۸ گزارشی درباره پاسخ شیخ طوسی به خلیفه عباسی درباره لعنهای زیارت عاشورا در مصباح المتعجد آمده است؛ اما این گزارش مستند نیست و قرائن نیز وقوع آن را تأیید نمی‌کند.
۷۶. نوع رابطه شیخ طوسی و نجاشی علی‌رغم حضور همزمان هر دو نفر آنها در بغداد و شهرتشان، در پرده‌ای از ابهام قرار دارد. برای احتمالاتی در این موضوع رک: مقدمه الرسائل العشر، ص ۳۲-۳۶.
۷۷. در رجال نجاشی، ص ۴۰۳ تنها ترتیب ۳ یا ۴ کتاب با الفهرست شیخ طوسی متفاوت است. تردید بین عدد ۳ و ۴ به خاطر تفاوت نسخه‌ها در محل ذکر کتاب ما یعلل و ما لا یعلل است. در بعضی از نسخه‌های رجال نجاشی جای آن مطابق ترتیب فهرست شیخ است و در بعضی دیگر مغایر آن.
۷۸. نجاشی از ذکر رساله‌های پرسش و پاسخ شیخ طوسی در فهرست آثار او صرف نظر کرده است. به همین دلیل شمار آثار مذکور در رجال نجاشی کمتر از آثار مذکور در الفهرست خود شیخ است.
۷۹. در نسخه‌های موجود رجال نجاشی، آخرین کتاب شیخ طوسی به صورت ناقص «مسئله...» ذکر شده که نشانه ناتمامی شرح احوال شیخ در این کتاب است. سید حسن صدر سهواً نوشته است که نجاشی همه تصنیفات شیخ طوسی را ذکر کرده است (تأسیس الشیعة، ج ۲، ص ۹۱۵).
۸۰. درباره دلایل صحت همین تاریخ به عنوان تاریخ وفات نجاشی و رزّنده بودن او تا سال ۴۶۳ ق رک: جرعه‌ای از دریا، ج ۱، ص ۷۸-۱۰۹؛ «بازپژوهی حیات شخصی ابوالعباس نجاشی»، ص ۱۸-۲۰.
۸۱. خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ص ۷۳؛ الوافی بالوفیات، ج ۷، ص ۱۸۷؛ «بازپژوهی حیات شخصی ابوالعباس نجاشی»، ص ۱۴-۱۵، ۱۸.
۸۲. جرعه‌ای از دریا، ج ۱، ص ۱۰۰-۱۰۱.

صهرشتی شاگرد شیخ طوسی بود و بر کتاب دیگر استادش، النهایة، شرح نوشته بود.^{۸۳} ابن ادریس نیز بر میراث علمی شیخ طوسی احاطه کامل داشت^{۸۴} و شمار قابل توجهی از دستخطهای شیخ در اختیارش بود.^{۸۵} لذا سخن هر دو نفر آنها در این موضوع شایان توجه جدی است.

صهرشتی در کتاب قیس المصباح، قضیه رقعہ کشمردیه را از مصباح المتهجد و مختصر آن نقل کرده است:

فهذه الرقعة معروفة بين اصحابنا يعملون بها و يعولون عليها في الامور العظيمة و الشدائد، و الرواة فيها مختلفة، لكنني اوردت ما هو سماعي ببغداد و قد ذكر شيخنا الموفق ابو جعفر الطوسي رحمه الله في كتاب المصباح و مختصر المصباح ايضاً انها تكتب و تطوى ثم تكتب رقعة اخرى الى صاحب الزمان و تجعل الرقعة الكشمردية في طي رقعة الامام و تجعل في الطين و ترمي في البحر او البئر يكتب...^{۸۶}

اما شگفت است که گزارش این مطلب نه تنها در مصباح المتهجد و مصباح صغیر؛ بلکه در هیچ یک از کتابهای موجود شیخ طوسی نیست.

به دلایلی چند این ادعای صهرشتی نمی تواند خطا باشد:

۱. صهرشتی شاگرد شیخ طوسی بود و طبیعتاً کتابهای شیخ را بی واسطه از خود او گرفته بود. لذا تصور الحاقی بودن این مطلب در نسخه او بی وجه است.

۲. کتاب قیس المصباح، گزیده مصباح المتهجد شیخ طوسی است. بنابراین انتساب این مطلب به مصباح از سوی صهرشتی با علم انجام شده است. مخصوصاً که او در این جا از هر دو کتاب شیخ، یعنی مصباح و مختصر آن، یاد کرده است و این مطلب احتمال خطای انتساب از سوی صهرشتی

۸۳. برای منابع شرح حال او رک: بعد از این.

۸۴. برای توضیح جنبه های مختلف تأثیرپذیری ابن ادریس از شیخ طوسی رک: زندگی و اندیشه های ابن ادریس، ص ۲۲۴-۲۲۶، ۳۲۵-۳۴۶.

۸۵. مانند کتاب الاستبصار به خط مؤلف (السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى، ج ۶، ص ۱۹۲)؛ کتاب النهایة به خط مؤلف که نسخه ابن سکون را با آن مقابله کرده بود (فهرست نسخه های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی)، ص ۱۷۴؛ مقدمه النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوى، ص ۱-۳، ۲۱-۲۷؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۸، ص ۳۵۸-۳۵۹؛ فهرست آثار دست نویس شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی (۴۶۰ق) در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ص ۲۱۲-۲۱۳)؛ کتاب رجال شیخ که به خط خود از روی آن نسخه ای تهیه کرد (رجال الطوسی، نجف، ص ۵۲۱)؛ نسخه دو کتاب از تألیفات دیگران به خط شیخ؛ نوادر المصنف از محمد بن علی بن محبوب اشعری جوهری قمی؛ «و هذا الكتاب كان بخط شيخنا ابي جعفر الطوسي مصنف النهایة فنقلت هذه الاحاديث من خطه من الكتاب المشار اليه» (مستطرفات السرائر، ج ۷، ص ۱۸۱-۱۸۲) و الموجز تألیف ابن اللبان الفرضی (۴۰۲ق) «و رأيت الموجز بخط شيخنا ابي جعفر جميعه، و هو كتاب صغير في الفرائض فحسب» (السرائر، ج ۵، ص ۴۳۹)؛ نسخه ای از کتاب اسماعیل بن ابی زیاد سکونی دارای اجازه شیخ برای فرزندش ابوعلی و گروه دیگری از شاگردانش (همان، ج ۵، ص ۴۴۰)؛ نسخه ای از الفهرست دارای بلاغ قرائت شیخ (تکملة طبقات اعلام الشيعة، ص ۱۲۶).

۸۶. بحار الانوار، ج ۹۱، ص ۲۷.

را کمتر می‌کند.

۳. محمد بن علی جباعی (۸۸۶ق) و محمد باقر مجلسی (۱۱۱۰ق) این مطلب را به نقل از کتاب صهرشتی نقل کرده‌اند. مجلسی به این کتاب دسترسی مستقیم داشت و آن را در مقدمه بحار الانوار جزء منابع خود معرفی کرده است.^{۸۷} مأخذ جباعی هم در این قبیل منقولات معمولاً شهید اول است.^{۸۸}

اگرچه اکنون اصل کتاب قیس المصباح در دست نیست؛ اما مجموعه این گواهیها و دلایل، هر نوع شکی را درباره صحت این نقل قول بر طرف می‌کند.

هر چند اگر فرض کنیم جباعی و مجلسی در انتساب این کتاب به صهرشتی اشتباه کرده و احیاناً مطالب کتاب دیگری را به عنوان تألیف صهرشتی نقل کرده باشند، هم به اصل مطلب خدشه‌ای وارد نمی‌شود. زیرا حتی در صورتی که این منقولات از کتاب صهرشتی نباشد، رجال مذکور در سلسله اسناد این منقولات نشان می‌دهد که مؤلف در طبقه شاگردان شیخ طوسی بوده است. در این صورت نیز یکی از شاگردان شیخ طوسی مدعی وجود مطالبی در مصباح و مختصر آن است که در نسخه‌های موجود این دو کتاب نیست.

لذا این گمان قوت می‌گیرد که احتمالاً شیخ طوسی بعد از انتشار کتاب مصباح المتهجد و مختصر آن، بخشی یا فصلی درباره رقعہ نویسی به ائمه را به دو کتاب خود افزوده است. البته نسخه‌های موجود هر دو کتاب فاقد این بخش هستند.

همچنین ابن ادریس حلی در السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جواز خوردن گِل در عید فطر را از مصباح شیخ طوسی نقل می‌کند؛ اما این مطلب در مصباح المتهجد و مختصر آن نیست.

فانه يجوز ان يؤكل منه [طين قبر الحسين] اليسير للاستشفاء فحسب دون غيره، ولا يجوز الاكثار منه، ولا الافطار عليه يوم عيد الفطر على ما ذهب اليه شيخنا ابو جعفر في مصباحه.^{۸۹}

از سوی دیگر گروهی از نسخه‌های کتاب الاقبال بالاعمال الحسنه فیما يعمل مرّة فی السنة ابن طاووس (۶۶۴ق) افزودگیهایی دارد که به نظر نمی‌رسد از الحاقات دیگران باشد. توجه به نام کتابها و افراد ذکر شده در این افزوده‌ها نشان می‌دهد که این مطالب هم باید از خود ابن طاووس باشد. میرزا عبدالله افندی و شیخ آقا بزرگ طهرانی از نسخه‌های این گروه استفاده کرده و در کتابهای خود مطالبی

۸۷. بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۵، ۳۳. منقولات افندی از کتاب قیس المصباح هم نشانه دسترسی مستقیم او به کتاب است و هر نوع شک درباره دسترسی مستقیم او و مجلسی به اصل کتاب صهرشتی را بر طرف می‌کند. رک: ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۵-۴۴۶.

۸۸. مجموعه جباعی، ص ۵۵-۵۶. برای دیگر منقولات جباعی از کتاب صهرشتی رک: همان، ص ۵۷، ۱۳۷-۱۳۸. درباره مجموعه شهید و رابطه آن با مجموعه جباعی رک: الشهید الاول: محمد بن مکی العاملی حیات و آثاره، ص ۴۸۷-۴۹۷.

۸۹. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۵، ص ۱۹۰.

را از آنها نقل کرده‌اند.^{۹۰} در این گروه از نسخه‌ها روایت کوتاهی درباره ذکر هر روز ماه رمضان از «کتاب زیادات مصباح المتعبد»^{۹۱} نقل شده است.^{۹۲} کاملاً محتمل است که کلمه «المتعبد» در این عبارت تصحیف «المتعجد» باشد.

«زیادات مصباح المتعجد» می‌تواند دو معنا داشته باشد:

۱. کتابی در تکمیل مصباح المتعجد از مؤلفی که نامش را نمی‌دانیم. در این صورت انتظار آن بود که ابن طاووس از این کتاب بیشتر استفاده کند و نام آن را در مواضع دیگری از کتابهایش ببینیم. زیرا اساساً مجموعه کتابهای دعایی او به هدف تکمیل مصباح المتعجد نوشته شده است.

۲. افزوده‌های خود مؤلف که در آن صورت تأییدی است بر افزودن مطالبی از سوی شیخ طوسی به مصباح المتعجد.

در نمونه‌ای دیگر در کتاب الوسائل القرآنیة والادعیة النبویة (الوسائل العظمی و رایة الادعیة الخافقة فی افق السماء) تألیف مجدالدین یحیی بن مهدی بن قاسم بن مطهر حسینی زیدی (زنده در ۷۹۵ق) هم دعایی به نقل از مصباح المتعجد ذکر شده که در نسخه‌های متداول این کتاب نیست.^{۹۳} مؤلف این کتاب زیدی و ساکن یمن بود. این نقل قول نشانه وجود نسخه‌ای متفاوت از مصباح المتعجد در دسترس اوست.

شاید نقل «الصلاة المنسوبة الی ابی عبدالله الحسین بن علی علیهما السلام» در بعضی از نسخه‌های مصباح صغیر هم از افزوده‌های خود شیخ طوسی به کتاب باشد. نسخه‌های موجود مصباح صغیر از حیث ذکر یا عدم ذکر این دعا به دو گروه تقسیم می‌شوند و در هر دو گروه هم نسخه‌های قدیمی و قابل توجهی قرار دارند.^{۹۴} لذا به درستی مشخص نیست این دعا از افزوده‌های شیخ به کتاب است یا از الحاقات دیگران.

۹۰. برای این تفاوتها رک: کتابخانه ابن طاووس، ص ۷۲، ۱۷۱، ۴۳۰.

۹۱. این دعا در الاقبال، تصحیح جواد قیومی، ج ۱، ص ۲۰۱-۲۰۲ و چاپ سنگی سال ۱۳۱۴ق (ص ۳۳۷) نیامده است؛ اما چاپ دارالکتب الاسلامیة، تهران، ۱۳۶۷ش، ص ۸۹ آن را دارد.

شمار کمی از نسخه‌های اقبال به این گروه تعلق دارند. از آن جمله نسخه کتابخانه بروجردی قم (ش ۲۸، گ ۱۸۶) است که این نام در آن جا بدون کلمه زیادات و به همان صورت «مصباح المتعبد» ضبط شده است. مصحح این نسخه در حاشیه تذکر داده است که در نسخه طرف مقابلش این دعا نیامده است.

۹۲. کلبرگ به ذکر نام این کتاب بسنده کرده و درباره آن هیچ اظهار نظری نکرده است. رک: کتابخانه ابن طاووس، ص ۶۱۰.

۹۳. درباره این کتاب و این نقل قول رک: بعد از این.

۹۴. از گروه نسخه‌هایی که این دعا را ندارند، این نسخه‌ها شایان ذکرند: نسخه ابن سکون، گ ۱۷۸؛ نسخه عمیدالرؤساء مورخ ۵۷۸ق، گ ۲۳۵؛ کتابخانه مجلس، ش ۱۲۵۶، مورخ ۷۸۷ق، گ ۸۲ب؛ و ایضاً المصباح، گ ۲۵۳ب.

و از نسخه‌های گروه دوم که شامل دعا هستند، به این نسخه‌ها می‌توان اشاره کرد: آستان قدس، ش ۹۶۰۷، قرن ۶، گ ۸۱ب؛ دانشکده ادبیات تهران، ۷۵۶ق؛ کتابخانه مرعشی قم، ش ۷۳۰۹، قرن ۸؛ کتابخانه گلپایگانی قم، گ ۹۹ب.

و در نهایت همان گونه که پیشتر گذشت باید توجه داشت درباره سایر کتابهای شیخ نیز شواهدی در دست است که نشان می‌دهد او آثارش را به مرور زمان تکمیل می‌کرد و مطالبی به آنها می‌افزود.^{۹۵} بر این اساس و با توجه به شواهد ارائه شده، مصباح‌المتجهد نیز از جمله کتابهایی است که از سوی مؤلف مطالبی به آن افزوده شده است.

تداول مصباح‌المتجهد و آثار پیرامونی آن^{۹۶}

مصباح‌المتجهد و اختصار آن کوتاه مدتی بعد از تألیف در دو منطقه عراق و ایران مورد توجه قرار گرفت و نسخه‌های آن به طرق مختلف تکثیر شد. در عراق و مخصوصاً حله علمای نام‌آور و مشهوری چون ابن ادریس حلی (۵۹۸ق)، ابن سکون حلی (ح ۶۰۶ق)، عمیدالرؤساء حلی (۶۰۹ق)^{۹۷} و یحیی بن سعید حلی (۶۸۹ق)^{۹۸} به خط خود نسخه‌هایی از آن تهیه کردند. ابن طاووس (۶۶۴ق) مجموعه سترگی در تکمیل آن پی افکند. و علمایی چون فاضل مقداد (۸۲۶ق) و ابن فهد حلی (۸۴۱ق) به قرائت و تصحیح نسخه‌هایش پرداختند.^{۹۹} مصباح علاوه بر کارکرد نیایشی، در حلقه‌های درس و بحث نیز حضور داشت. برای نمونه شهید اول (۷۸۶ق) پس از قرائت مختصر مصباح‌المتجهد، اجازه روایت آن را به شاگردش شمس‌الدین محمد بن عبدالعلی بن نجده داد (مورخ ۱۰ رمضان ۷۷۰ق).^{۱۰۰} سخن بهاء‌الدین علی نیلی (زنده در ۸۰۳ق)، شارح مختصر المصباح، درباره مبنای شیخ طوسی در ذکر ادعیه، هم نشانه حضور کتاب در حلقه‌های درسی و هم علامت توجه علمای هم‌روزگار او به مصباح است:

اعلم ان بعض مشایخنا ذکر لی من اثناء البحث ان طريقة مصنف المصباح رحمه الله انه يقبل رواية اهل الخير والصلاح فيما لا يخالف المذهب وان كان رأيهم خلاف اهله، وهذا الحرج فيه لانهم اذا رووا ما لا يخالف رأي المحققين قبلناه ائكالا على انهم خيرين اتقياء صالحين.^{۱۰۱}

در ایران عبدالجبار بن علی بن منصور نقاش رازی در سال ۵۰۲ق در مشهد رضوی نسخه‌ای از

۹۵. برای شواهد این موضوع رک: پیش از این، بخش تاریخ تألیف مصباح.

۹۶. در این مقاله تاریخ کتاب مصباح‌المتجهد تا قرن نهم را پی می‌گیریم و گزارش گسترش نفوذ مصباح‌المتجهد در دوره صفویه در مقاله دیگری باید بررسی شود.

۹۷. درباره نسخه‌های تهیه شده به دست این سه نفر رک: بعد از این.

۹۸. در ایضاح المصباح لاهل الصلاح به نسخه او و یکی از ضبطهای آن اشاره شده است. رک: نسخه مرعشی، ۲۵۲ (و فی نسخه اخری بخط الشیخ العالم الفاضل السعید یحیی بن سعید: و یسرک بالیاء المنقوطة من تحت...).

۹۹. «فهرست نسخه‌های کتابخانه آقای حاج سید محمدعلی طباطبائی قاضی تبریزی»، ص ۵۲۳؛ مختصر مصباح‌المتجهد، مجلس، ش ۱۳۵۴۷، گ ۱۸۰ پ (حاشیه محمدسعید جونپوری).

۱۰۰. الشهید الاول حیات و آثار، ص ۴۴۱.

۱۰۱. ایضاح المصباح لاهل الصلاح، نسخه مرعشی، گ ۹۶. او نسخه‌های متعددی از مصباح کبیر و صغیر را در اختیار داشت و در موارد لازم به ضبطهای آنها هم اشاره کرده است: «اعلم انی اعتبارت کثیراً من نسخ هذا المصباح الصغیر و المصباح الکبیر فوجدت فیها کلاً ما صورته» (ایضاح المصباح، نسخه دانشکده ادبیات تهران، گ ۱۸۵).

مصباح المتهجد را به خط خود نوشت (آستان قدس رضوی، ش ۸۸۲۲). این نسخه کهنترین نسخه شناسایی شده از این کتاب است. دو مجموعه دعای فارسی به نامهای ذخیره الآخرة تألیف علی بن محمد تمیمی سبزواری (زنده در ۵۳۳ق) و نزهة الزاهد از مؤلفی ناشناخته از سده ششم در تألیف به وضوح تحت تأثیر مصباح المتهجد هستند و این امر در ترتیب بسیاری از مباحث و نیز ترتیب نقل برخی روایات در بعضی از ابواب کاملاً آشکار است.^{۱۲} ترجمه‌های فارسی کهن قرون ششم و هفتم از مختصر مصباح المتهجد نیز از دیگر نشانه‌های رواج کتاب در ایران است.

جلوه دیگر توجه به کتاب مصباح، انس و توجه بعضی از علمای شیعه به قرائت دائمی این کتاب است تا جایی که در شرح حالشان به این خصلت ستوده شده‌اند. ابن فوطی (۷۲۳ق) در شرح حال فریدالدین ابومحمد یحیی بن عبدالرحمن بن عبدالمحسن آملی طبری از شعرا و فقهای شیعه نوشته است: «كان فقیهاً عاماً بما فی کتاب المصباح الکبیر، دائم القراءة له و الاشتغال به، و التفکر فیہ و الاقتباس منه».^{۱۳}

ویژگیهای کتاب مصباح المتهجد یعنی جامعیت، تبویب نوآورانه و اتقان آن، و نیز اعتبار و اهمیت شخصیت شیخ طوسی سبب شد از جنبه‌های مختلف توجه علما و دانشمندان امامیه و حتی غیر امامیه به این کتاب جلب شود. گزارشی از نسخه‌ها و نگارشهای پیرامونی و ترجمه‌های این کتاب به صورتی دقیقتر نشانه‌های توجه به این کتاب را آینگی می‌کند.

۱. نسخه‌های کهن

از نسخه‌ها و اسناد برجای مانده به هیچ وجه مشخص نمی‌شود اصل دستنویس شیخ طوسی از این کتاب تا چه زمانی باقیمانده بود. ابن ادریس حلی (۵۹۸ق) کتابت نسخه مصباح المتهجد خود را در جمادی الاول ۵۷۰ق به پایان رساند و نسخه خود را با نسخه دستخط مؤلف در سال ۵۷۳ق مقابله کرد.^{۱۴} و ابن طاووس (۶۶۴ق) هنگام تألیف مصباح الزائر به نسخه‌ای از المصباح الکبیر استناد می‌کند که با نسخه مؤلف مقابله شده بود.^{۱۵}

عبدالله بن محمد بشروی خراسانی (۱۰۷۱ق)، صاحب الوافیة فی علم الاصول، در سال ۱۰۵۷ق نسخه خود را با نسخه‌ای عتیق مورخ ۷۳۲ق مقابله کرده بود که روی آن نوشته شده بود: «قابلت هذا المصباح فی الحلة فی مقام مولانا جعفر الصادق علیه السلام مع نسخة الاصل الذی هی بخط مصنفه رحمه الله تعالی و انا الفقیر عبدالرحمن بن محمد الجزائری». از هویت نویسنده این یادداشت، عبدالرحمن

۱۰۲. مقدمه نزهة الزاهد، ص ۴۴.

۱۰۳. مجمع الآداب فی معجم الالقاب، ج ۳، ص ۲۴۹.

۱۰۴. الفوائد الطریفة، ص ۵۵۵-۵۵۶؛ ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۴۲-۳۴۳.

۱۰۵. مصباح الزائر، ص ۲۷۸. کلبرگ معنای این عبارت را اشتباه فهمیده و نوشته است که ابن طاووس از نسخه‌ای استفاده کرده است که شیخ طوسی آن را تصحیح کرده بود (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۳۱).

جزائری، و زمان زندگی او بی اطلاعیم. به همین دلیل مشخص نمی شود که او در چه زمانی نسخه اصل مصنف را در شهر حله در اختیار داشت. تونی همچنین نسخه دیگری مورخ ۹۶۳ق در دست داشت که با نسخه ای تصحیح شده از سوی مصنف مقابله شده بود. این کار را عبدالعلی کلینی حلی در نجف انجام داده بود:

کتبت الحواشی علی هذا الكتاب الشریف العزیز فی مشهد سیدنا و مولانا امیر المؤمنین علیه السلام و بلغ مقابلته بنسخة مصححة بتصحیح مصنفه، رحمة الله علیه،... و علیه ایضاً خط الشہید الثانی فی اول عمل شهر رمضان.^{۱۰۶}

از نسخه اصل به خط مصنف که بگذریم، شمار نسخه های کهن باقیمانده از مصباح کبیر و مصباح صغیر در خور توجه است. البته اگرچه تعداد نسخه های کهن این کتاب و مختصر آن از نسخه های کهن کتابهای فقهی و تفسیر شیخ طوسی کمتر است؛ اما همین تعداد باقیمانده به حدی هست که توجه به آن را نشان بدهد.

از مصباح المتهدجد این نسخه های کهن تاکنون شناسایی شده است:

نسخه مورخ ۵۰۲ق به خط عبدالجبار بن علی بن منصور نقاش رازی در مشهد رضوی (استان قدس، ش ۸۸۲۲)؛ قرن ۶ (مرعشی، ش ۱۳۲۴۱)؛ ۲۰ رمضان ۶۲۷ق به خط حسن بن محمد بن یحیی بن علی بن ابی الجود بن بدر بن درباس، همراه با اجازه قرائت کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن محمد بن عبدالله حسینی نقیب موصل برای کاتب نسخه در جمادی الاول ۶۲۹ق (کتابخانه سید محمد علی روضاتی اصفهان)؛ نسخه هایی از قرن ۷ (مرعشی، ش ۲۵۳، ۱۴۲۰، ۴۸۶۷، ۷۳۰۹)؛ بروجردی قم، ش ۳۹۴)؛ قرن ۸ (مرکز احیاء میراث، ش ۲۰۳۹)؛ مجموعه فرهاد معتمد تهران، ش ۲۱)؛ مرعشی، ش ۷۳۰۹، ۱۴۲۲۶.^{۱۰۷}

۱۰۶. المصباح المتهدجد، کتابخانه مرعشی، ش ۱۱۰۲۳. رک: فهرست آثار دستنویس شیخ طوسی، ص ۲۰۴-۲۰۵.
۱۰۷. این نسخه در فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۳۶، ص ۳۵-۳۶ بر اساس یادداشت صفحه عنوان از قرن ششم هجری دانسته شده است. بنا بر آن یادداشت نسخه به رسم خزانه اتابک عزالدین مسعود بن مودود بن زنگی بن آق سنقر (۵۸۹ق)، ملک موصل در فاصله سالهای ۵۷۶-۵۸۹ق، کتابت شده است. اما به دلایل متعدد این یادداشت الحاقی است و نسخه هیچ ارتباطی به او و روزگار او ندارد.

یک. عزالدین مسعود بر مذهب اهل سنت بود. مدرسه بزرگی در موصل ساخت و بر فقهای شافعی و حنفی وقف کرد و در همان مدرسه هم دفن شد (وفیات الاعیان، ج ۵، ص ۲۰۷). چگونه ممکن است مجلدی از مصباح المتهدجد که شامل زیارت عاشورا و لعن خلفاست، برای خزانه او نوشته شده باشد؟ این مطلب با رویکردهای ضد شیعی شماری از حاکمان آل زنگی نیز مغایرت دارد.

دو. در صفحه عنوان دو بیت شعر با امضای مسعود بن مودود نوشته شده است:

اموت و یبقا کل شی کتبتہ

فیا لیت من یقرأ کتابی دعالیاً

لعل الہی یعف عنی بفضله

و یغفر لی ذنبی و سوء فعالیاً

و کتب العبد الفقیر الی رحمة ربہ مسعود بن مودود بن زنگی.

و این نسخه‌های قدیمی از مصباح الصغیر در دست است: نسخه مورخ ۵۵۸ق به خط ابن سکون حلی (مرعشی، ش ۱۳۰۵۶)، نسخه مورخ صفر ۵۷۸ق به خط عمیدالرؤساء هبة الله بن حامد بن احمد بن ایوب حلی (مجلس، ش ۱۳۵۴۷)؛ نسخه قرن ۶ با اجازه عمادالدین ابوالرضا احمد بن علی بن ابی الحسن بن ابی زینور نیلی (۶۱۳ق) برای حسن بن محمد بن یحیی بن علی بن ابی الجود در ۶۰۷ق (آستان قدس، ش ۹۶۰۷)؛ قرن ۶ و ۷ (مدرسه امام صادق قزوین، ش ۸۰۸)؛ مورخ ۲۰ صفر ۷۵۶ق به خط محمود بن حسن بیهقی (دانشکده ادبیات تهران، ش ۴۱ج)؛ مورخ ۷۸۷ق به خط احمد بن عبدالحی صوفی تبریزی برای شمس الدین محمد بن عبدالعزیز بن محمد بن عدو... که بقیه نام او در حاشیه از بین رفته است (مجلس، ش ۱۲۵۶)؛ قرن ۸ (کتابخانه کاشف الغطاء نجف، ش ۷۵).^{۱۸}

۲. گزارشها، گزیده‌ها، افزوده‌ها

چند شرح و استدراک و اختصار می‌شناسیم که در فاصله تألیف مصباح المتهجد تا پایان قرن هشتم نوشته شده‌اند. بعد از این زمان به علت رونق کتب افرادی چون ابن طاووس و کفعمی آثار پیرامونی کمتری حول مصباح المتهجد تألیف شد.

نام و مشخصات اجمالی این آثار چنین است:

قبس المصباح (گزیده مصباح الکبیر) اثر نظام‌الدین سلیمان بن حسن صهرشتی (قرن ۵)، شاگرد

استفاده از مرکب غیرمعارف و نامعمول آبی برای نوشتن این یادداشت به خودی خود نشانه الحاقی بودن این یادداشت هست. علاوه بر آن جای نوشتن این یادداشت، یعنی فاصله بین نام کتاب و یادداشت به رسم خزانه در صفحه عنوان، ابهام‌برانگیز است. طبعاً در صورت اصالت یادداشت به رسم خزانه پیش از تقدیم نسخه به اتابک نوشته شده است و باید در بالای صفحه قرار بگیرد؛ نه آنکه دستخط اتابک قبل از این یادداشت نوشته شده باشد. همچنین مضمون این ابیات، زبان حال کاتبی است که بعد از مرگ از او فقط نسخه‌های کتابت شده‌اش به میراث می‌ماند. مگر اتابک مسعود کاتب این نسخه بوده است که این ابیات را روی نسخه ملکی خودش بنویسد؟

سه. در برگ ۱۶۴ب بلاغ مقابله‌ای به خط عبدالرزاق بن احمد بن محمد بن فوطی شیبانی (۶۴۲-۷۲۳ق) مورخ ۷۰۰ق نوشته شده است: «بلغ عبدالرزاق بن احمد بن محمد الفوطی الشیبانی عفا الله عنه و عن والده یحق محمد صلی الله علیه کتبه سنة سبع مائة حامداً مصلیاً مسلماً». این بلاغ هم الحاقی است. زیرا در برگهای پیش از این بلاغ هیچ نشانه‌ای از تصحیح نسخه وجود ندارد. ابن فوطی حنبلی یا شافعی مذهب بود و دلیلی ندارد که به مطالعه و مقابله یک مجموعه دعایی شیعی بپردازد. همچنین این دستخط با سایر خطوط شناخته شده ابن فوطی از جمله نسخه‌های القانون الواضح فی معالجات الجوارح (مورخ ۶۶۶ق)، کتابخانه کوپریلی استانبول، ش ۹۷۸)، اقاویل المنجمین فی احکام تحاویل سنی الموالمید (مورخ ۶۸۰ق، کتابخانه ملی ایران، ش ۱۱۱۲/ع) و الکامل فی التاریخ ابن اثیر (مورخ ۶۹۱ق، کتابخانه ملی فرانسه، ش ۱۴۹۹) کاملاً مغایرت دارد.

بنابراین همه این یادداشتها الحاقی و جعلی است و با توجه به ظواهر فیزیکی و نوع خط و کاغذ، کتابت نسخه به قرن هشتم هجری باز می‌گردد.

تشکیک نویسنده زیارة عاشوراء فی المیزان، ص ۲۷۵-۲۷۶ درباره تاریخ این نسخه کاملاً به جاست؛ ولی حدس او درباره تاریخ کتابت نسخه، یعنی قرن دهم هجری، درست نیست. این نسخه بنا بر یادداشت بالای صفحه عنوان تنها «الجزء الرابع من کتاب المصباح الکبیر» را شامل می‌شود. تصویر رنگی صفحه عنوان این نسخه روی جلد مجله میراث شهاب، ش ۷۶-۷۷ (تابستان و پاییز ۱۳۹۳ش) منتشر شده است.

۱۰۸. در بعضی از منابع مانند «التحف من مخطوطات النجف» ص ۲۸؛ معجم المخطوطات النجفیه، ص ۷۹۰، نسخه‌ای از این کتاب مورخ ۷۱۵ق به خط محمد بن ناسخ بغدادی معرفی شده است (کتابخانه حکیم نجف، ش ۱۳۶۴). باید توجه داشت که این نسخه در سده یازدهم هجری کتابت شده است و انجمله آن از نسخه اصل به این نسخه منتقل شده است.

شیخ طوسی^{۱۰۹}. اگر دعای «رحمه الله» برای شیخ طوسی در عبارت منقول از صهرشتی در بحار الانوار، از خود صهرشتی باشد، کتاب قبس المصباح بعد از وفات شیخ طوسی نوشته شده است.^{۱۱۰} بنا بر نوشته افندی این کتاب تنها خلاصه‌ای از مصباح کبیر نیست و فواید ارزنده زیاد دیگری هم دارد.^{۱۱۱}

بخشهای کوتاهی از این کتاب را جباعی در مجموعه خود نقل کرده است.^{۱۱۲} همچنین بنا بر نوشته افندی، نسخه‌ای عتیق از این کتاب در اختیار مجلسی بود که البته جزئی از آن افتاده بود.^{۱۱۳} مجلسی بخشهایی از این کتاب را در موسوعه بحار الانوار نقل کرده است.^{۱۱۴} افندی ظاهراً به همین نسخه مجلسی دسترسی داشته و از آن در کتابهای خود استفاده کرده است.^{۱۱۵} میر محمد مؤمن بن ملک محمد حسینی متخلص به واضح در کتاب دعای خود، نوشته شده در زمان شاه سلیمان صفوی (حکومت: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق)، کتاب قبس المصباح را به عنوان یکی از منابع خود ذکر کرده است؛^{۱۱۶} اما در آن کتاب، دعا یا روایتی را ندیدم که از این کتاب نقل شده باشد. شیخ آقا بزرگ نوشته است که نسخه‌ای از قبس المصباح را در خزانه سید مهدی بن احمد آل حیدر کاظمی (۱۳۳۶ق) در کاظمین دیده است^{۱۱۷}؛ اما اکنون از سرنوشت این نسخه اطلاعی در دست نیست.

یک گزیده ناشناخته از مصباح المتعجد که به اشتباه به عنوان نسخه‌ای از خود کتاب مصباح المتعجد معرفی شده است.^{۱۱۸} گزینشگر این گزیده به دلیل افتادگی آغاز و انجام نسخه مشخص نیست؛ اما تنها نسخه شناسایی شده از آن متعلق به قرن ششم هجری است (کتابخانه مرعشی، ش ۱۳۲۴۱).

اختیار المصباح الکبیر تألیف مجدالدین علی بن حسین ابن باقی قرشی حلی در ۶۵۳ق. به همراه افزوده‌هایی فراوان به آن.^{۱۱۹}

۱۰۹. برای شرح حال او رک: معالم العلماء، ص ۷۴؛ ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۵-۴۵۰؛ فهرست اسماء الشیعة و مصنفیهم، منتجب الدین رازی، ص ۸۵-۸۶.
۱۱۰. بحار الانوار، ج ۹۱، ص ۲۷.
۱۱۱. ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۷.
۱۱۲. مجموعه جباعی، کتابخانه مجلس، مورخ ۸۵۲ق، ص ۵۵-۵۷، ۱۳۷-۱۳۸.
۱۱۳. الفوائد الطریفة، ص ۲۶۶.
۱۱۴. رک: بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۳، ۱۵، ج ۲، ص ۱۸۰، ج ۹۰، ص ۱۴۸، ج ۹۱، ص ۲۳-۳۵، ج ۹۹، ص ۲۴۵-۲۴۷، ۲۵۴.
۱۱۵. لسان الواعظین و جنان المتعظین، نسخه مرعشی، گ ۱۶۰-۱۶۱ و همان نقل در بحار الانوار، ج ۹۹، ص ۲۴۶-۲۴۷؛ تعلیقه امل الأمل، ص ۱۵۹؛ ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۵-۴۴۶.
۱۱۶. مجموعه الدعوات، گ ۲.
۱۱۷. الذریعة، ج ۱۷، ص ۳۰.
۱۱۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۳۳، ص ۴۵۸-۴۵۹.
۱۱۹. منتشر شده با تصحیح مهدی دلبری گلپایگانی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۴۳۲ق. افزوده‌های ابن باقی بر کتاب مصباح به صورت جداگانه نیز استخراج و منتشر شده است: «زیادات اختیار المصباح»، تحقیق: محمد جواد شعبانی مفرد، میراث حدیث شیعه، ج ۲۱، ص ۱۹۷-۳۳۴.

مجموعه‌ای ده جلدی با نام المهمات فی اصلاح المتعبد یا تتمات لمصباح المتعهد که ابن طاووس (۶۶۴ق) آن را برای تکمیل و تممیم کتاب شیخ طوسی پی‌ریزی کرد، شامل این کتابها: فلاح السائل (دو جلد)، زهرة الربیع، جمال الاسبوع، الدروع، المضمار، مسالك، الاقبال (دو جلد)، السعادات.^{۱۲۰}

منهاج الصلاح فی اختصار المصباح تألیف علامه حلی (۷۲۶ق) به درخواست وزیر ابومنصور محمد بن محمد قوه‌دی رازی در ذیحجه ۷۲۳ق. که ضمن اختصار و تبویب و تنظیم مطالب کتاب، بابتی هم درباره اعتقادات کلامی امامیه به انتهای کتاب افزود. این باب مستقل از کتاب منهاج الصلاح، خود شهرتی بسزایافت (با نام الباب الحادی عشر) و شروح و حواشی و تعلیقات فراوانی به صورت اختصاصی بر آن نوشته شده است.^{۱۲۱}

ایضاح المصباح لاهل الصلاح تألیف سید بهاء‌الدین علی بن عبدالکریم بن عبدالحمید نیلی نجفی (زنده در ۸۰۳ق). شرح مفصل مختصر مصباح المتعهد با بررسی جنبه‌های مختلف لغوی، ادبی، بلاغی، حدیثی، فقهی، تاریخی، عرفانی و... در دو جلد.^{۱۲۲} تألیف این شرح در ۷ ذیقعد ۷۸۴ق در کاظمین^{۱۲۳} شروع و در ۱۰ رمضان سال بعد به پایان رسید.^{۱۲۴} این شرح در اختیار علی بن اسدالله مرعشی شوشتری (قبل از ۹۸۸ق)^{۱۲۵}، قاضی نورالله شوشتری (۱۰۱۹ق)^{۱۲۶}، محمدتقی بن محمدرضا رازی (قرن ۱۱)^{۱۲۷} و احمد بن محمد مهدی نراقی (۱۲۴۵ق)^{۱۲۸} بوده است.

علی بن عبدالکریم نیلی به جز شرح مصباح صغیر، کتاب تحفة اهل الصلاح فی تامة المصباح را هم در تکمیل مصباح المتعهد نوشته است. او در این کتاب زیارات ائمه و اعمال مساجدی چون مسجد کوفه و قبرستان بقیع را ذکر کرده است. تاکنون نسخه‌ای از این کتاب به دست نیامده است و اطلاع ما درباره آن بنا بر اشارات خود او در کتاب ایضاح المصباح است.^{۱۲۹}

۱۲۰. کتابخانه ابن طاووس، ص ۸۷-۹۰.
۱۲۱. منتشرشده با تصحیح السید عبدالحمید المیردامادی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۴۳۰ق.
۱۲۲. ریاض العلماء، ج ۴، ص ۱۲۷، ۱۲۹-۱۳۱؛ الذریعة، ج ۲، ص ۵۰۰ و ج ۱۴، ص ۶۸-۶۹؛ طبقات اعلام الشیعة، قرن ۸، ص ۱۴۳ و قرن ۹، ص ۹۵؛ فنخا، ج ۵، ص ۵۰۵-۵۰۶.
۱۲۳. ایضاح المصباح لاهل الصلاح، نسخه مرعشی، ش ۴۵۶۸، یادداشت صفحه عنوان.
۱۲۴. همان، نسخه مرعشی، ش ۱۳۶۹۷، گ ۳۴۸ ب-۳۴۹ ا.
۱۲۵. منتخب ادعیه، گ ۸ ب.
۱۲۶. مجالس المؤمنین، ج ۱، ص ۳۹-۴۲؛ و متن همین حدیث در ایضاح المصباح، گ ۱۱۶-۱۱۶ ب. عبارت قاضی نورالله کمی تعقید دارد و به صورتی است که خواننده گمان می‌کند او شیخ مفید را مؤلف کتاب مصباح المتعهد معرفی کرده است؛ اما در واقع مؤلف شرح مصباح المتعهد در این بخش از کتاب خود، حدیث مذکور را از قول شیخ مفید نقل کرده است. این تعقید در عبارت باعث شده است که حتی مصححان مجالس المؤمنین هم تصور نخست را ملاک بدانند و برای رفع اشتباه توضیحی درباره انتساب مصباح المتعهد به شیخ طوسی در پاورقی بیفزایند.
۱۲۷. نوروزیه، مرکز احیاء میراث اسلاهی، ش ۵۹۷۵، گ ۳۲ ب.
۱۲۸. خزائن، ص ۵۶۸-۵۶۹ و همان مطلب در ایضاح المصباح، نسخه مرعشی، گ ۶۱ ب.
۱۲۹. ایضاح المصباح لاهل الصلاح، دانشکده ادبیات تهران، ش ۴۳۴، گ ۴ ب، ۱۸۶، ۲۲۲ ا که کتاب خود را چنین ستوده است: «و هو کتاب جید لایق باهل الطاعات»؛ همان، نسخه مرعشی، ش ۱۳۶۹۷، گ ۱۲۰ ب، ۱۲۹ ب، ۲۰۶ ب.

میرزا عبدالله افندی هم به جز اختصار این باقی از دو تلخیص دیگر مصباح یاد کرده است که یکی از آنها دو جلد بود. در هر دو اختصار دعاهایی افزون بر متن مصباح آمده بود که بسیاری از آنها را افندی در کتاب خود نقل کرده است. افندی به مؤلف این کتابها اشاره ای نکرده و هویت آنها برای او هم ناشناخته بود.^{۱۳۰}

۳. ترجمه های کهن فارسی

دست کم سه ترجمه کهن فارسی از قرون ۶ و ۷^{۱۳۱} و شماری ترجمه دیگر از دوره صفویه از مصباح صغیر در دست است. این ترجمه ها نشانه توجه عامه مردم مناطق فارسی زبان به این کتاب برای قرائت دعا و انجام احکام شرعی شان است.

مترجمان برگردانهای کهن کتاب ناشناخته اند و تاریخ گذاری ترجمه آنها بر اساس خصوصیات سبکی و لغوی و زمان کتابت نسخه های برجای مانده از آنها انجام شده است. یکی از این ترجمه ها در اختیار مصحح ناشناخته نسخه ای از مختصر مصباح المتعجد (کتابخانه ممتازالعلماء، ش ۵۱۴) بوده و او چند جا این ترجمه را به خود شیخ طوسی نسبت داده است: «فی النسخین المصححین و فی الترجمة للشیخ المصنف رحمة الله علیه»^{۱۳۳} و «فی المصباح الكبير و هكذا فی النسخة المصححة و کذا فی الترجمة الفارسیة للشیخ الطوسی رحمة الله»^{۱۳۴} و «و فی الترجمة للمصنف رحمة الله: فضل بسیار است» (در ترجیح ضبط فضلاً کثیراً بر فضلاً کبیراً)^{۱۳۵}، «لیس فی کتابین؛ لکن موافق لترجمة الشیخ»^{۱۳۶} «و فی المصباح الفارسی لشیخ»^{۱۳۷}.

قبول انتساب این ترجمه به شیخ طوسی بسیار دشوار است. زیرا هیچ نوشته فارسی از شیخ طوسی سراغ نداریم و خود شیخ هم در فهرست خود نوشت آثارش در الفهرست از چنین کتابی یاد نکرده

۱۳۰. لسان الواعظین و جنان المتعظین، نسخه مرعشی، گ ۱۱۷، ا ۲۸، ب ۲۹، ۳۳، ا ۳۶، ا ۳۷، ا ۳۸، ب ۴۱، ب ۴۲ و...
۱۳۱. برای خصوصیات دو ترجمه کتاب و نسخه های آن رک: فهرستواره فقه هزار و چهارصد ساله اسلامی در زبان فارسی، ص ۹۴؛ «دو ترجمه کهن از مصباح صغیر». بعد از مقابله و تطبیق مشخص شد نسخه کتابخانه آستانه حضرت معصومه قم، ش ۱۲۳۲ ترجمه سومی از کتاب مصباح صغیر است که به اشتباه در مقاله اخیر جزء نسخه های ترجمه اول معرفی شده است. برای معرفی این نسخه رک: فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، ص ۸۸-۸۹.
۱۳۲. وجه امتیاز این نسخه در آن است که با نسخه های ممتاز متعددی مقابله شده است. مصحح ناشناخته این نسخه متن آن را به دقت با نسخه ابن سکون، نسخه ابن ادریس، یک نسخه قدیمی دیگر از کتاب بدون ذکر جزئیات بیشتر درباره آن، دو نسخه تصحیح شده از کتاب، ترجمه مختصر مصباح المتعجد و مصباح کبیر مقابله کرده است. این نسخه در قرن یازدهم هجری در هند کتابت و در همان زمان و احتمالاً همان جا مقابله و تصحیح شده است.
۱۳۳. مختصر مصباح المتعجد، ص ۳۰۹؛ نسخه ممتازالعلماء، ص ۱۶۱.
۱۳۴. همان، ص ۵۰۸.
۱۳۵. مختصر مصباح المتعجد، نسخه ممتازالعلماء، ص ۳۵۵؛ نسخه گلیایگانی، گ ۱۸۵. مصحح مختصر مصباح المتعجد، ص ۵۵۴، پاورقی ۶ در نقل این عبارت اشاره به ترجمه مصباح را از قلم انداخته است.
۱۳۶. مختصر مصباح المتعجد، ص ۵۶۷ (با تصحیح یک کلمه)؛ نسخه ممتازالعلماء، ص ۳۶۵؛ نسخه گلیایگانی، گ ۱۹۰.
۱۳۷. مختصر مصباح المتعجد، نسخه ممتازالعلماء، ص ۳۶۹؛ نسخه گلیایگانی، گ ۱۹۷. و نیز مختصر مصباح المتعجد، ص ۵۷۲ که بدون نام نویسنده تنها به ترجمه اشاره شده است.

است. همچنین مصحح آن نسخه دلیلی برای این انتساب ارائه نکرده است و در نسخه‌های موجود نیز قرینه‌ای بر این مطلب وجود ندارد.^{۱۳۸} با توجه به تصحیح و مقابله نسخه ممتازالعلماء در هند، اشاره مصحح نسخه به ترجمه کتاب مختصر مصباح نشانه حضور این ترجمه در آن منطقه است. در همان زمان عبدالرشید تئوی از این ترجمه به عنوان یکی از منابع فرهنگ رشیدی، تألیف ۱۰۶۴ق، استفاده کرده است.^{۱۳۹}

۴. مصباح المتهدج و سایر مذاهب

تأثیر مصباح المتهدج تنها بر ادبیات دعایی امامیه منحصر نماند و اثر آن در مجامیع دعایی سایر مذاهب هم قابل پیگیری است. اگرچه این تأثیر به هیچ وجه قابل مقایسه با کتب شیعه نیست و نمونه‌های آن بسیار محدودتر است.

برای نمونه محمد بن علی ناموس خُواری فریومدی، از مترسلان و دبیران شافعی مذهب دوره ایلخانی، در مجموعه دعایی پربزرگ خود یعنی کتاب الحکمة فی الادعية و الموعظة للاهامة، تألیف شده بین سالهای ۷۲۷-۷۳۷ق به نام وزیر علاءالدین محمد بن عمادالدین محمد بن تاج‌الدین محمود بن زنگی بن طاهر فریومدی (۶۷۹-۷۴۲ق)، از مختصر مصباح استفاده کرده است.^{۱۴۰} او دعای امام صادق (ع) در وقت «نیروز الفرس» را از این کتاب نقل کرده و در آخر نوشته است: «این نماز و دعای کتاب مصباح صغیر نقل کرده شد. عهده صحت بر مصنف آن کتاب است». ^{۱۴۱} به این ترتیب او هم مصباح صغیر را قابل استفاده دانسته، و هم با جمله آخرش فاصله مذهبی خود را از مؤلف آن حفظ کرده است.

در نمونه‌ای دیگر، در کتاب الوسائل القرآنیة و الادعية النبویة (الوسائل العظمی و رایة الادعية الخافقة فی افق السماء) تألیف مجدالدین یحیی بن مهدی بن قاسم بن مطهر حسینی زیدی (زنده در ۷۹۵ق)، جامعترین مجموعه دعاهای زیدی^{۱۴۲}، دو دعا از کتاب مصباح المتهدج نقل شده است:

۱. آداب نماز شب امام سجاد (ع) و دعای ایشان بعد از نماز به روایت امام باقر (ع)^{۱۴۳}. تفاوت متن دعا

۱۳۸. در بعضی از منابع ترجمه کهن‌النهاده شیخ طوسی نیز به خود او نسبت داده شده است. برای دلایل رد این انتساب و نیز حدسهایی درباره مترجم آن رک: النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، ج ۳، ص ۲۷؛ «نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، ص ۲۸۸-۲۸۹.

۱۳۹. تته در ایالت سند در مغرب هندوستان (پاکستان کنونی) است. رک: «منابع فرهنگ رشیدی»، ص ۶۸.

۱۴۰. درباره مؤلف و تمایلات مذهبی و کتابش رک: «صحیفه سجاده کامله در خراسان تا قرن نهم هجری»، ص ۷۸-۷۹. او در فریومد سبزواری متولد شد و رشد یافت و در خُوار (از نواحی بیهق) زیست.

۱۴۱. کتاب الحکمة فی الادعية و الموعظة للاهامة، گ ۱۶۶.

۱۴۲. درباره کتاب و مؤلف رک: اعلام المؤلفین الزیدیه، ج ۲، ص ۴۸۲-۴۸۳ که با دو عنوان تکرار شده است؛ مؤلفات الزیدیه، ج ۳، ص ۱۴۷-۱۴۸ که در این جا نیز نام کتاب با دو عنوان مختلف پشت سر هم تکرار شده است؛ طبقات الزیدیه الکبری، ج ۳، ص ۱۲۶۶-۱۲۷۲.

۱۴۳. الوسائل القرآنیة و الادعية النبویة، کتابخانه جامع کبیر صنعاء، ش ۲۰۷۶، مورخ ۱۱۱۲ق، گ ۳۷۲ب؛ نسخه دیگر کتاب،

و دستورالعمل و زمان قرائت آن در الوسائل القرآنیة با مصباح المتعجد^{۱۴۴} نشان می‌دهد نسخه مورد استفاده یحیی حسینی زیدی از کتاب مصباح المتعجد با نسخه‌های موجود این کتاب اختلافاتی داشته است. دعا در مصباح المتعجد مفصلتر است و در آن جا به عنوان بخشی از دعای بعد از نماز حفظ قرآن در شب جمعه نقل شده است.

۲. دعایی از فاطمه زهرا (ع) به روایت زید بن علی که در نسخه‌های موجود مصباح المتعجد نیست.^{۱۴۵}

منابع

ابن البراج الطرابلسی: عصره، سیرته و مصنفاة (م ۴۸۱) و بذیلہ سیرة و اعمال تلمیذہ اسعد بن ابی روح الطرابلسی (م ۵۰۴)، جعفر المهاجر، قم، مؤسسه تراث الشیعة، ۱۳۹۲ش.

اجازات علماء (اجازه، صورت اجازہ، انہاء، سماع، تقریظ، دستخط تملک، تصحیح و مقابلہ، نقش مهر) موجود در نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، براتعلی غلامی مقدم، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴ش.

اخبار و احادیث و حکایات در فضائل اهل بیت رسول و مناقب اولاد بتول، عمادالدین حسن بن علی طبری، مترجم: عبدالملک بن اسحاق بن فتحان واعظ قمی، به کوشش: رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۳ش.

الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، صححه و علّق علیه: علی اکبر الغفاری، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰ش.

الاصبلی فی انساب الطالبین، صفی‌الدین محمد بن تاج‌الدین علی المعروف بابن الطقطقی الحسینی، جمعه و رتبه و حقه: السید مهدی الرجائی، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی العامة، ۱۴۱۸ق.

اعلام المؤلفین الزیدیة، عبدالسلام بن عباس الوجیه، صنعاء، مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیة، الطبعة الثانية مزیدة و منقحة، ۱۴۳۹ق.

الاقبال بالاعمال الحسنة فیما یعمل مرّة فی السنة، السید رضی‌الدین علی بن موسی بن جعفر بن طاووس، المحقق: جواد القیومی الاصفهانی، قم، مرکز النشر التابع لمکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۶ش.

الاقتصاد فیما یجب علی العباد، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: السید محمدکاظم الموسوی، قم، دلیل ما، ۱۴۳۰ق.

الامارة المزیدیة الاسدیة فی الحلة: دراسة فی احوالها السیاسیة و الحضاریة، عبدالجبار ناجی، قم، نشر مورخ، ۱۳۸۹ش. ایضاح المصباح لاهل الصلاح، سید بهاء‌الدین علی بن عبدالکریم بن عبدالحمید نیلی، کتابخانه دانشکده ادبیات تهران، ش ۴۳۴ امام جمعه، قرن ۱۱، جلد اول.

—، کتابخانه مرعشی، ش ۴۵۶۸، قرن ۱۱، جلد اول.

—، کتابخانه مرعشی، ش ۱۳۶۹۷، قرن ۱۱، جلد دوم.

«بازیژهی حیات شخصی ابوالعباس نجاشی»، سعید طاووسی سررور و رسول جعفریان، مطالعات اعتبارسنجی حدیث، ش ۱، ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸ش.

کتابخانه علامه محمد بن حسن عجرى (شهر ضحیان یمن)، ش ۳۶، تصویر از نسخه‌ای کتاب شده در قرن ۱۲، ص ۳۲۲؛ نسخه دیگر کتاب، همان کتابخانه، ش ۳۷، مورخ ۱۳۵۷ق، ص ۱۶۵.

۱۴۴. مصباح المتعجد، ص ۲۶۴.

۱۴۵. «من کتاب مصباح المتعجد و من دعاء فاطمة الزهراء الطاهرة الغراء علیها السلام عن زید بن علی علیهم السلام باسناد قال علم رسول الله ابنته فاطمة علیها السلام...». رک: الوسائل القرآنیة و الادعية النبویة، کتابخانه جامع کبیر صنعاء، گ ۱۳۶۸؛ نسخه دیگر کتاب، کتابخانه علامه محمد بن حسن عجرى (شهر ضحیان یمن)، ش ۳۶، ص ۳۱۸.

- بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، محمدباقر بن محمدتقی المجلسی، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- البلد الامین و الدرع الحصین، تقی الدین ابراهیم بن علی العاملی الکفعمی، قدّم له و علّق علیه: علاءالدین الاعلمی، بیروت، مؤسسة الاعلمی، ۱۴۲۵ق.
- تأسیس الشیعة الکرام لعلوم الاسلام، السید حسن الصدر الکاظمی العاملی، تحقیق: محمدجواد المحمودی، تعلیق و مراجعة: السید عبدالستار الحسنی، قم، مؤسسة تراث الشیعة، ۱۴۳۸ق.
- التبیان فی تفسیر القرآن، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، قم، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۳۸۸ش.
- ترتیب اسانید کتاب التهذیب للشیخ الطوسی رحمه الله، السید حسین الطباطبائی البروجردی، بخت و تحریر: حسن النوری الهمدانی، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة فی الآستانة الرضویة المقدسة، ۱۴۱۴ق.
- تکملة طبقات اعلام الشیعة، السید محمدعلی الروضاتی، اعداد: محمد برکت، تهران، مکتبة متحف و مرکز وثائق مجلس الشوری الاسلامی، ۱۳۹۱ش.
- تلخیص الشافی، شیخ الطائفة ابی جعفر الطوسی، حَقَّقه و علّق علیه: السید حسین بحر العلوم، نجف، مطبعة الآداب، ۱۳۸۳ق.
- «تهذیب الاحکام»، سید محمدجواد شبیری، دانشنامه جهان اسلام، ج ۸، ۱۳۸۳ش.
- تهذیب الاحکام فی شرح المقتعة، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی، صحّحه و علّق علیه: علی اکبر الغفاری، تهران، مکتبة الصدوق، ۱۴۱۷ق.
- الثبت المصان المشرف بذكر سلالة سيد ولد عدنان، ابی النظام مؤیدالدین عبیدالله الاعرجی الحسینی الواسطی، تحقیق: السید مهدی الرجائی، قم، مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی العامة، ۱۴۳۷ق.
- جرعه ای از دریا، سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۸۹ش، ج ۱.
- خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، العلامة الحلّی ابی منصور الحسن بن یوسف بن المطهر الاسدی، التحقیق: جواد القيومی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۷ق.
- الخلافة، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، ۱۴۰۷ق.
- دانشنامه آثار فقهی شیعه از آغاز تا قرن هفتم، تحت اشراف: سید محمود هاشمی شاهرودی، قم، مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی، ۱۳۹۵ش.
- الدر الثمین فی اسماء المصنّفین، علی بن انجب بن عثمان بن عبدالله ابن الساعی، تحقیق و تعلیق: احمد شوقی بنین و محمد سعید حنشی، تونس، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۳۰ق.
- الدروس الدرریة الفقهیة، عبدالکریم الملائئ التبریزی، قم، حاذق، ۱۴۱۱ق.
- «دو ترجمه کهن از مصباح صغیر»، سید محمد عمادی حائری، معارف، س ۲۳، ش ۶۸، مرداد - آبان ۱۳۸۸ش.
- دیوان نقابت: پژوهشی درباره پیدایش و گسترش اولیه تشکیلات سرپرستی سادات، محمدهادی خالقی، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷ش.
- الذریعة الی تصانیف الشیعة، شیخ آقا بزگ طهرانی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- «رابطه ذریعه سید مرتضی با عدّه شیخ طوسی»، محمدباقر ملکیان، کتاب شیعه، س ۵، ش ۲-۱، بهار - زمستان ۱۳۹۳ش.
- رجال السید بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجالیة، السید محمد المهدی بحر العلوم الطباطبائی، حَقَّقه و علّق علیه: محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران، مکتبة الصادق، ۱۳۶۳ش.
- رجال الطوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: جواد القیومی الاصفهانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين، ۱۳۷۳ش.

- ، نجف، منشورات المكتبة و المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰ق.
- «رسالة حول اجامعات الشيخ الطوسي»، تصحيح محمدتقی دانش پزوه، الذکری الالفية للشيخ الطوسي، مشهد، دانشگاه مشهد، ۱۳۵۱ش.
- الرسائل العشر، ابي جعفر محمد بن الحسن بن علي الطوسي، قم، مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، ۱۴۱۴ق.
- رياض العلماء و حياض الفضلاء، الميرزا عبدالله افندي الاصبهاني، تحقيق: السيد احمد الحسيني، قم، مكتبة آية الله المرعشي العامة، ۱۴۰۱ق.
- زبدة المقال في خمس الرسول و الآل، تقريراً لبحث آية الله العظمى السيد حسين البروجردى، السيد عباس القزويني، تحقيق: عبدالسلام كاظم الجعفرى، قم، پیام آزادگان، ۱۴۲۹ق.
- زندگی و اندیشه های ابن ادریس، علی همت بناری، قم، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۱ش.
- «زیادات اختیار المصباح»، سيد علی بن حسین بن حسان بن باقى قرشى، تحقيق: محمد جواد شعبانى مفرد، ميراث حديث شيعه، ج ۲۱، قم، دارالحديث، ۱۳۸۹ش.
- زيارة عاشوراء في الميزان: دراسة لزيارة عاشوراء سنداً و متناً و ما طرأ عليها من تزويد و تحريف، حسين الراضى، بيروت، دار المحجة البيضاء، ۱۴۲۹ق.
- السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى، ابي عبدالله محمد بن احمد بن ادریس العجلي الحلبي، تحقيق و تقديم: السيد محمد مهدي السيد حسن الموسوي الخراسان، قم، دليل ما، ۱۳۸۶ش.
- «شخصيت علمي و مشايخ شيخ طوسي»، سيد عبدالعزیز طباطبائي، ميراث اسلامي ايران، ج ۲، قم، كتابخانه آيت الله مرعشي نجفی، ۱۳۷۴ش.
- شرح المقدمة في علم الكلام، نجيب الدين ابوالقاسم عبدالرحمن بن علي بن محمد الحسيني، نسخة مصورة من مجموعة عاطف افندي رقم ۱/ ۱۳۳۸، مع المقدمة في الكلام، الشيخ ابوجعفر محمد بن الحسن بن علي الطوسي، تحقيق و تقديم: حسن انصاري و زابينه اشमितكه، تهران، مركز پژوهشى ميراث مكتوب، برلين، مؤسسه مطالعات اسلامي دانشگاه آزاد برلين، ۱۳۹۲ش.
- الشهيد الاول محمد بن مكي العاملي: حياته و آثاره، رضا المختاري، قم، مؤسسة تراث الشيعة، ۱۴۳۷ق.
- «شيخ الطائفة ابوجعفر الطوسي و نقش وى در علوم اسلامي»، عباس فيض، يادنامه شيخ طوسي، به كوشش محمد واعظ زاده خراساني، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۴ش.
- «شيخ طوسي: نگاشته های کلامی او و سنت تداول آنها»، حسن انصاری و زابینه اشमितكه، ترجمه: حمید عطائی نظری، آینه پژوهش، س ۳۰، ش ۱۸۰، بهمن و اسفند ۱۳۹۸ش.
- «الشيخ الطوسي و تکمیل کتاب الفهرست»، محمدباقر ملکيان، الاجتهاد و التجديد، س ۱۱، ش ۴۳، صيف ۲۰۱۷م.
- الشيخ النجاشي ابوالعباس احمد بن علي بن العباس الاسدي: دراسة في السيرة و العقيدة، حسن عيسى حكيم، كربلاء، مركز كربلاء للدراسات و البحوث، ۱۴۳۵ق.
- «صحيفه سجادية كامله در خراسان تا قرن نهم هجري»، سيد محمد حسين حكيم، الصحيفه السجادية الكاملة: كهين ترين نسخه موجود صحيفه سجادية، نسخه برگردان دستنويس شماره ۱۲۴۰۵ كتابخانه آستان قدس رضوي كتابت ۱۴۱۶ق، تهران، ميراث مكتوب، ۱۳۹۹ش.
- طبقات اعلام الشيعة، شيخ آقا بزرگ تهراني، تحقيق علي نقى منزوي، قم، اسماعيليان، بى تا.
- طبقات الزيدية الكبرى (القسم الثالث) و يسمي بلوغ المراد الي معرفة الاسناد، ابراهيم بن القاسم بن الامام المؤيد بالله، تحقيق: عبدالسلام بن عباس الوجيه، عمان، مؤسسة الامام زيد بن علي الثقافية، ۱۴۲۱ق.
- العدة في اصول الفقه، ابي جعفر محمد بن الحسن الطوسي، تحقيق: محمدرضا الانصاري القمي، قم، ۱۴۱۷ق.
- عمدة الطالب الصغرى في نسب آل ابي طالب، جمال الدين احمد بن علي الحسنى الداوى المعروف بابن عنبة، تحقيق:

- السید مهدی الرجائی، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۳۰ق.
- الغیبة، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: عبداالله الطهرانی و علی احمد ناصح، قم، مؤسسة المعارف الاسلامیة، ۱۴۱۱ق.
- فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم، رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاووس الحسنی الحسینی، قم، دارالذخائر، بی تا.
- الفوائد الطریفة، عبداالله الافندی الاصفهانی، تحقیق: السید مهدی الرجائی، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی الکربی، ۱۴۲۷ق.
- فهرست اسماء الشیعة و مصنفیهم، منتجب الدین ابی الحسن علی بن عبیدالله ابن بابویه الرازی، تحقیق: السید عبدالعزیز الطباطبائی، قم، مجمع الذخائر الاسلامیة، ۱۴۰۴ق.
- فهرست اسماء مصنفی الشیعة المشتهر برجال النجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی الاسدی الکوفی، تحقیق: السید موسی الشیبیری الزنجانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی لجماعة المدرسین بقم المشرفة، ۱۴۱۸ق.
- فهرست آثار دست نویس شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ق) در کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، میر محمود موسوی، زیر نظر: سید محمود مرعشی نجفی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۹۱ش.
- فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: السید عبدالعزیز الطباطبائی، اعداد: مکتبه المحقق الطباطبائی، قم، مکتبه المحقق الطباطبائی، ۱۴۲۰ق.
- فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پزوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ش، ج ۱.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، محمدتقی دانش پزوه، قم، آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵ش.
- فهرست نسخه های خطی کتابخانه حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، سید محمود مرعشی نجفی با همکاری سید محمد اصفیائی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۹ش، ج ۳۶.
- «فهرست نسخه های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی»، محمدتقی دانش پزوه، نسخه های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، ۱۳۴۱ش.
- فهرست نسخه های عکسی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی، محمدعلی حائری، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۹ش، ج ۱.
- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید جعفر حسینی اشکوری و سید صادق حسینی اشکوری، قم، ۱۴۱۹ق، ج ۱.
- فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳-۱۳۹۵ش.
- فهرستواره فقه هزار و چهارصد ساله اسلامی در زبان فارسی، محمدتقی دانش پزوه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷ش.
- قاموس الرجال، محمدتقی التستری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین بقم المشرفة، ۱۴۱۵ق.
- کتاب الامالی، لشیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی ولابنه ابی علی الحسن بن محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق و تصحیح: بهراد الجعفری و علی اکبر الغفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۸۰ش.
- کتاب الحکمة فی الادعیة و الموعظة للامة، محمد بن علی ناموس خُوارى فریومدی، مورخ یکشنبه ۲۹ ذیحجه ۷۸۴ق، کتابخانه ایاصوفیا استانبول، ش ۱۷۶۴.
- کتاب المکاسب، مرتضی الانصاری، اعداد: لجنة تحقیق تراث الشیخ الاعظم، قم، مجمع الفكر الاسلامی، ۱۴۲۲ق.
- کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، اتان کلبرگ، ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ش.

«گاه شماری آثار شیخ طوسی»، علیه رضاداد و سید کاظم طباطبایی، فصلنامه مطالعات اسلامی، ش ۸۰، تابستان ۱۳۸۷ش.

گزیده تهذیب، محمدباقر بهبودی، تهران، کویر، ۱۳۷۰ش.

«گونه‌ها، سیر نگارش و انگیزه‌های تألیف کتب ادعیه در پنج قرن نخست بر اساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی»، نصرت نیل‌ساز و نهله غروی نائینی و ابوالفضل رجائی فرد، حدیث و اندیشه، ش ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۷ش.

لسان الواعظین و جنان المتعظین، میرزا عبدالله افندی اصفهانی، کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ش ۱۳۱۸۹، به خط مؤلف. المبسوط فی فقه الامامیه، شیخ طوسی، به خط مؤلف، کتابخانه روضه غرویه نجف، ش ۳۰.

—، صححه و علق علیه: السيد محمدتقی الکشفی، تهران، المكتبة المرتضوية لاحیاء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷ق.

—، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، ۱۴۲۲ق.

مجالس المؤمنین، قاضی نورالله شوشتری، مقدمه تصحیح و تعلیقات: ابراهیم عرب‌پور، منصور ستایش، محمدرضا محمدیان، محمدحسن خزاعی، محمدعلی علی‌دوست، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۲.

المجدی فی انساب الطالبین، نجم‌الدین ابی‌الحسن علی بن محمد بن علی بن محمد العلوی العمری النسابة، تحقیق: احمد المهدوی الدامغانی، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفی العامة، ۱۴۲۲ق.

مجمع الآداب فی معجم اللقب، کمال‌الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد المعروف بابن الفوطی الشیبانی، تحقیق: محمد الکاظم، تهران، وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی، ۱۴۱۶ق.

مجموعه الدعوات، میر محمد مؤمن بن ملک محمد حسینی، قرن ۱۲، کتابخانه ممتازالعلماء لکهنو، ش ۸۷۷.

مجموعه جباعی، شمس‌الدین محمد بن علی جباعی، مورخ ۸۵۱-۸۵۲ق، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۸۹۳۲. «مخالفة الشيخ الطوسي رحمه الله لاجتماعات نفسه»، زين الدين بن علی العاملی المشهور بالشهيد الثاني، رسائل الشهيد الثاني، المحقق: رضا المختاری، قم، بوستان کتاب قم، ۱۴۲۲ق.

مختارات من المخطوطات العربية النادرة في مكتبات تركيا، رمضان ششن، استانبول، ایسار، ۱۹۹۷م.

مختصر مصباح المتبجح فی عمل السنة الشهير بالمصباح الصغير، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: محمدجواد الشیبانی و محمدحسن آموزگار، قم، مكتبة العلامة المجلسی، ۱۴۳۵ق.

—، به خط عمیدالرؤساء هبة‌الله بن حامد بن احمد بن ایوب حلی، مورخ صفر ۵۷۸ق، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۳۵۴۷.

—، قرن ۱۱، کتابخانه آیت‌الله گلیایگانی، قم، ش ۱۰۶ / ۳۰.

—، قرن ۱۱، کتابخانه ممتازالعلماء لکهنو، ش ۵۱۴.

مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، میرزا حسین النوری الطبرسی، قم، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ق. مصابیح الظلام فی شرح مفاتیح الشرایع، محمدباقر الوحید البهبهانی، تحقیق و نشر: مؤسسة العلامة المجدد الوحید البهبهانی، قم، ۱۴۲۴ق.

مصباح الزائر، رضی‌الدین السید علی بن موسی بن طاووس، قم، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۶ق.

مصباح المتبجح، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی الشهير بشيخ الطائفة و الشيخ الطوسي، مقدمه: علی اصغر مروارید، بیروت، مؤسسة فقه الشيعة، ۱۴۱۱ق.

—، به خط عبدالجبار بن علی بن منصور نقاش رازی، ۵۰۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۸۸۲۲.

معالم العلماء فی فهرست کتب الشيعة و أسماء المصنفين منهم قديماً و حديثاً، محمد بن علی بن شهر آشوب المازندرانی، [التحقيق: السيد محمد صادق آل بحرالعلوم]، النجف، المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰ق.

—، التحقيق: محمد طباطبایی اليزدي، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳.

معتقد الامامية: متن فارسی در کلام و اصول و فقه شیعی از قرن هفتم، دیباچه و تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران،

چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ ش.

المعقّبون من آل ابی طالب، السید مهدی الرجائی الموسوی، قم، مؤسسه عاشوراء، ۱۴۲۷ق.

مقدمة تفسیر منتخب التبیان، ابی عبدالله محمد بن احمد بن ادريس العجلی الحلی، تحقیق و تقدیم: السید محمد مهدی السید حسن الموسوی الخراسان، قم، دلیل ما، ۱۴۲۹ق.

المقدمة فی المدخل الی علم الکلام، رک: شرح المقدمة فی علم الکلام.

«منابع فرهنگ رشیدی»، آسیه کازرونی، فرهنگ نویسی، ش ۱۰، ۱۳۹۴ ش.

منتخب ادعیه، علی بن اسدالله حسینی مرعشی معروف به صدر شوشتری، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۲۷۸، قرن ۱۱.

منهاج الصلاح فی اختصار المصباح، علامه حلّی، تصحیح السید عبدالحمید المیردامادی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۴۳۰ق.

موسوعة طبقات الفقهاء، جعفر السبحانی، قم، مؤسسه الامام الصادق (ع)، ۱۴۱۸ق.

مؤلفات الزیدیه، السید احمد الحسینی، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۳ق.

نزّهة الزاهد (ادعیه مأثور از امامان معصوم با توضیحات فارسی سده ششم)، از مؤلفی ناشناخته، به کوشش رسول جعفریان، تهران، اهل قلم، ۱۳۷۶ ش.

نقابة الاشراف فی الحلة: دراسة تاريخية، کامل سلمان الجبوری، الحلة، دارالفرات للثقافة و الاعلام فی الحلة، ۲۰۱۶ م.

نقض معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل قزوینی رازی، تصحیح: میر جلال الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.

«نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، سید رضا صدر، یادنامه شیخ طوسی، به کوشش محمد واعظ زاده خراسانی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۴ ش.

نوروزیه، محمدتقی بن محمد رضا رازی، قرن ۱۳، مرکز احیاء میراث اسلامی قم، ش ۵۹۷۵.

النهائية فی مجرد الفقه والفتاوی، با ترجمه فارسی آن، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی، به کوشش: محمدتقی دانش پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.

الوافی بالوفیات، صلاح الدین خلیل بن ایبک الصفدی، باعتناء: رمزی بعلبکی، فیسبادن، دارالنشر فرانزشتاینر، ۱۴۰۴ق.

وفیات الاعیان و ابناء ابناء الزمان، ابوالعباس شمس الدین احمد بن محمد بن ابراهیم بن ابی بکر ابن خلکان البرمکی، المحقق: احسان عباس، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۴ م.

الوسائل القرآنیة و الادعیه النبویة، مجدالدین یحیی بن مهدی بن قاسم بن مطهر حسینی زیدی، کتابخانه جامع کبیر صنعاء، ش ۲۰۷۶، جمعه ۲۰ رجب ۱۱۱۲ق.

—، کتابخانه علامه محمد بن حسن عجرى (ضحیان یمن)، ش ۳۶، تصویر از نسخه‌ای کتابت شده در قرن ۱۲.

—، کتابخانه علامه محمد بن حسن عجرى (ضحیان یمن)، ش ۳۷، ۳ رجب ۱۳۵۷ق.

آثار شیخ طوسی به ترتیب تألیف

ترتیب معرفی کتاب در فهرست شیخ طوسی	نام کتاب	سال تألیف	ذکر در رجال نجاشی	ارجاع به سایر کتابهای شیخ طوسی
۱	تهذیب الاحکام		*	الفهرست (در بخش مشیخه)
۲	الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار		*	تهذیب الاحکام، النهایة
۳	النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی		*	
۴	المفصح فی الامامة		*	تلخیص الشافی (الاستیفاء)
۵	تلخیص کتاب الشافی (الاستیفاء)	رجب ۴۳۲ ق	*	المفصح، العدة
۶	مختصر ما لا یسع المکلف الاخلال به		*	
۷	العدة فی اصول الفقه		*	التهذیب، الاستبصار، تلخیص الشافی
۸	الرجال		*	الفهرست
۹	فهرست کتب الشیعة و اصولهم		*	الرجال
۱۰	الخلاف			التهذیب، الاستبصار، المبسوط، النهایة، تلخیص الشافی، الجمل و العقود، اصول الفقه (العدة)، التفسیر (التبیان)
۱۱	المبسوط		*	التهذیب، الاستبصار، النهایة، الخلاف، الایجاز، مصباح المتهدجد
۱۲	کتاب ما یعلل و ما لا یعلل ^{۱۴۶}		*	

۱۴۶. نام این کتاب در بعضی از نسخه‌های الفهرست بعد از شماره ۱۸ ذکر شده است. نسخه در اختیار نجاشی هم به همین ترتیب بوده است.

ترتیب معرفی کتاب در الفهرست شیخ طوسی	نام کتاب	سال تألیف	ذکر در رجال نجاشی	ارجاع به سایر کتابهای شیخ طوسی
۱۳	مقدمة فی المدخل الی علم الکلام		*	
۱۴	شرح المقدمة		*	
۱۵	الجمل و العقود		*	النهاية، التهذيب، المبسوط
۱۶	مسألة فی الاحوال		*	
۱۷	الایجاز فی الفرائض		*	النهاية، الجمل و العقود
۱۸	مسألة فی العمل بخبر الواحد		*	
۱۹	شرح ما يتعلق بالاصول من جمل العلم و العمل (تمهید الاصول)		*	العدة، المفصح، تلخیص الشافی
۲۰	مسألة فی تحریم الفقاع			
۲۱	المسائل الجنبلائية			
۲۲	المسائل الرجبية فی تفسیر آی من القرآن			
۲۳	المسائل الدمشقية			
۲۴	التبیان فی تفسیر القرآن	۴۴۱-۴۴۴ ق	*	عدة الاصول، الخلاف، المبسوط، النهاية، الايجاز، شرح الجمل، الجمل و العقود، تلخیص الشافی (الاستیفاء)
۲۵	المسائل الرازية فی الوعيد			
۲۶	المسائل فی الفرق بین النبی و الامام			کتاب الامامة، المسائل الحلبيه
۲۷	المسائل الحلبيه			
۲۸	النقض علی ابن شاذان فی مسألة الغار			
۲۹	مختصر فی عمل يوم و ليلة			المبسوط، النهاية، الجمل و العقود
۳۰	مناسک الحج			

ترتیب معرفی کتاب در فهرست شیخ طوسی	نام کتاب	سال تألیف	ذکر در رجال نجاشی	ارجاع به سایر کتابهای شیخ طوسی
۳۱	مسائل ابن البراج			
۳۲	مصباح المتعجد فی عمل السنة			تهذیب الاحکام، الخلاف، المبسوط، النهاية، الجمل و العقود
۳۳	انس الوحيد			
۳۴	الاقتصاد فی ما یجب علی العباد			المبسوط، النهاية، المفصح، تلخیص الشافی، المقدمة فی المدخل الی علم الکلام، شرح الجمل، التفسیر (التبیان)، اصول الفقه (العدة)، مصباح المتعجد
۳۵	مختصر مصباح المتعجد			مصباح المتعجد، تهذیب الاحکام، المبسوط، النهاية، الجمل و العقود
۳۶	المسائل الالیاسیة			
۳۷	مختصر اخبار المختار			
۳۸	الغیبة	۴۴۷ق		تلخیص الشافی، شرح الجمل
۳۹	المسائل الحائریة			التفسیر (التبیان)
۴۰	هدایة المسترشد و بصیرة المتعبد			
۴۱	اختیار رجال الکشی	۴۵۶ق		
۴۲	المجالس (الامالی)	۴۵۵-۴۵۸ق		
۴۳	مسألة فی وجوب الجزیة علی اليهود و المنتمن الی الجبابة			
۴۴	مقتل الحسین			
۴۵	کتاب فی الاصول			
۴۶	المسائل القمیة			

بسم الله الرحمن الرحيم
من ما قلناه ثم نكح ونقول - عشر مرات - ونرفع رأسه
ونقول عشاءم حمد ونقول في سجودك عشر مرة نرفع رأسه
ونقول عشاءم حمد ان الحمد لله المنة لله قول ذلك عشاء
ثم نرفع رأسه فنقول عشاءم حمد نبعث النبي المنة لله
وقد اعادنا الحمد والعبادات ثم نصلو الكعبتين الا حرمس سجد ذلك
بقدر اولي الاولى اذا كان نصر الله وهو النامه التي هي الداعية لله
احد وهو عشاءم حمد ما اراد وسبح ان يكون ذلك ما روى
من قول يا مولانا العزوة الوفاة نام الدعاء وعند انك من اول
المدعيه بها ذكرها في مصباح التمجيد في عمل السنة
واما ما له وصف معس لثقله الحمد ما روى عنها عدد حول المسجد
وفلها يوم الغدير فانه سبحانه صلى ذلك اليوم اذ انزل الوال
عند سجدته بعد ان صلى ركعتين بعد ان صلى ركعتين لها الحمد
من ذلك هو الله احد عشر مرات وايه الكعبتين عشر مرات
وان اولها عشر مرات فاذا سلم دعاء بعد ما نكح عشاءم حمد
وسبح ان صلى يوم السبت اربعين مرة وهو يوم السابع والعشرون
من ربيع الثاني في كل ركعة بعد ان صلى ركعة الحمد بها سجد
عليه وقيل تسبوا اذ رجع بعد ما سمع من ان الحمد

المبسوط، شيخ طوسي، به خط مؤلف، نام كامل كتاب مصباح المتعبد في عمل السنة در وسط صفحه، خزانه غرويه نجف، ش ۳۰، ك ۸۱ ب.

کاملار کون خاض و العشر الاو تسعه امام و العشر الاو
بوما و کملار کون خاض و العشر الاو تسعه امام و
العشر الاو بوما و کملار کون خاض و العشر الاو

برگ ۱۴۴

فانه نکت من التفریح التفریح علی هذه المسائل بالاجم
مر مسائل التفریح علی هذه المسائل
ادارات دم الحضر تله امام و امام و امام و امام

برگ ۱۵۰

ماضیه و ارا حطا القبلة اعاد الصلاة لار فده از علم
لا الهم جهات مع الاحتمار و از علم مر صا را الضرورة
كانت ملانه ماضية و از احط القبلة اعاد الصلاة
لاز فده از علم الاز مع جهات مع الاحتمار و از علم
صا را الضرورة كانت ملانه ماضية و لا يجوز له ان
قبل من الكافة و مر لم يستر عطا هذا المسلم و لا من

برگ ۱۶۰

لمینه و شمله لم تطل صلابه الكواء تعو خلف الامام وكذا
الحنثي لله شكلا من فار اجمع امراه وحنتي ومفا حنتي خلف
الامام وكذا الحنتي المشكلا من فار اجمع امراه وحنتي ومفا
الحنثي خلف الامام والكواء خلف الحنتي من فار اجمع رجالا وكذا

برگ ۱۹۹

والفقه والشرف واللمحة والسز فالقضاء والفقه مقدمان
والقضاء مقدمه علم الفقه والشرف واللمحة والحنثي
ادانسا واما والفقه ونعنا بالقضاء والقضاء واللمحة

برگ ۱۰۰ ب

البالله فمصر صومعه هلا وسهلا شهدا
م الحقوبه من الرابعه للامام من الرابعه وتكون رايه له فادابا
المنزلة الا...

برگ ۱۰۱

اكثر ما زكته لم يقد صلابه ك ومن حشر العوبه
لا حشر لار يكون لا حشر له او يكون تكسب للذوالع ولا حشر

برگ ۱۸۸ ب